

ग्र. म. टाण

वि. वि.

१९२९

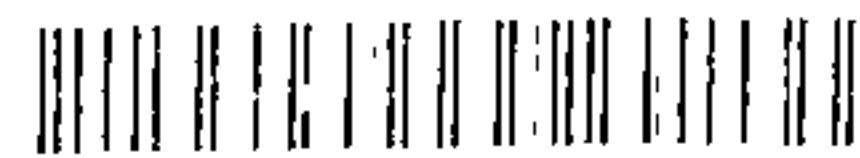
विद्वत्

गुण-निरीक्षण

व

समीक्षा

१९२९

REFBK-0003827

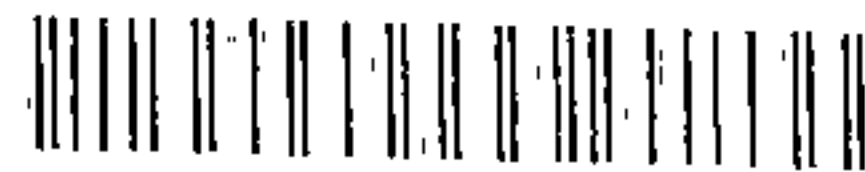
विजय मग, ५७० शनिवार पेठ, पुणे शहर

त्रिदल : गुण-निरीक्षण

श्रीमती गिरिजाबाई विचूरकर, श्रीमती शांताबाई हेबळीकर आणि श्रीमंत भाऊसाहेब पंतसचिव या तिघांनी वेळोवेळीं निर्माण केलेले आणि 'त्रिदल' या नांवाखालीं एकत्र गुंफिलेले स्फुटकाव्य भारत, भाग्यत आणि रामायण यांच्या मराठी भाषांतराचे प्रकाशक रा० बाळकृष्ण पांडुरंग ठकार यांनी नुकतेच एका लहान-१३१ पृष्ठांच्या-ग्रंथांत प्रकाशित केले आहे. सदरहू कवि आणि कवयित्री यांचा संबंध महाराष्ट्रांतील अभिजात ब्राह्मण सरदारकुलांशी असल्यामुळे या काव्यग्रंथाला एक प्रकारचे विशिष्ट महत्त्व आले आहे. शिवाय हा काव्यगुच्छ सदर कवित्रयाने आपले पूज्य पितर कै० सरदार बाळासाहेब विचूरकर यांच्या चरणीं 'त्रिदल' या नांवाखालीं अर्पण करण्यांत जसे प्रेम तसे औचित्य दर्शविले आहे. अशा ग्रंथाचे निरीक्षण करावयाचे म्हणजे केवळ त्यांतील गुणांचे आविष्करण करावयाचे हें होय.

कोणा हि कवीचे काव्य वाचावयाचे म्हणजे त्याशीं समरस झाले पाहिजे हें उघड आहे. नाही तर त्या काव्यवाचनांत कांहीं च गोडी उत्पन्न होणार नाही. अर्थात् कोणते हि काव्य हातांत घ्यावयाचे ते त्याचे परीक्षण करण्याच्या बुद्धीने नव्हे, तर त्यापासून आनंद किती मिळतो हें पहाण्याकरितां होय. काव्य हें रसात्मक असते असे कवींनीं वर्णिले आहे. त्याला जर कशाची उपमा साजेल तर ती एका अमृताची. असे अमृत पुढे आले असतां त्याचा रसास्वाद घेण्याऐवजीं जर कोणी त्याचे रासायनिक पृथक्करण करूं लागला तर ती गोष्ट खऱ्या रसिकाला कदापि रुचणार नाही. काव्यवधूला तर असल्या अरसिक शास्त्रज्ञांचा परम तिरस्कार वाटतो. म्हणून ती वैयाकरण, नैयायिक, मीमांसक आणि छांदस अशांचा अन्वेष करून काव्यालंकरणज्ञांच्या गळ्यांत माळ घालते असें एका संस्कृत कवीने म्हटले आहे.

नैव व्याकरणज्ञमेव पितरं न भ्रातरं तार्किकं
मीमांसानिपुणं नपुंसकमिति ज्ञात्वा निरस्तादरा ।
दूरात्संकुचितेव गच्छति पुनश्चाडालवच्छादसं
काव्यालंकरणज्ञमेव कविताकर्ता वृणीते स्वयम् ॥

कवितावधू ही वैद्याकरणाळा पित्यासमान व नैद्यायिकाला भ्रात्यासमान मानून त्याचा परित्याग करिते, मीमांसकाला षंढ समजून त्यावद्दल किंचित् हि आदर दर्शवीत नाही आणि वेदाभ्यासजड छांदसाला तर चांडाळा-प्रमाणे अस्पृश्य लेखून त्यापासून संकोच पावून दूर सरते; परंतु काव्यालंकार जाणणारास मात्र ती आपण होऊन वरते.

पुन्हा काव्य हा चक्षूचा विषय नाही, श्रोत्राचा आहे. म्हणून कविता वाचावयाची नसते, ऐकावयाची असते. तीत जो शब्द येतो तो ध्वनियुक्त असतो. किंबहुना ध्वनि हा काव्याचा आत्मा आहे. मूळ काव्य हें गान आहे. आरंभी तें शुद्ध स्वरालापांत सुरू होतें आणि नंतर त्यांत शब्द उमटतात. पक्ष्याचें गान हें च त्याचें काव्य. कारण त्यांत च तो आपलें अन्तःकरण प्रकट करतो. आणि अन्तःकरणाचें प्रकटीकरण या पलीकडे काव्याचें तरी दुसरें ध्येय काय आहे ? याप्रकारें काव्याचा संबंध अन्तःकरणांतील हेलकाव्याशीं आहे. अन्तःकरण हालूं लागलें म्हणजे काव्य स्फुरतें आणि तें प्रकट होतांना संपूर्ण शरीराला हालवून सोडतें. यावरून काव्य हें नर्तनांत आविर्भाव पावतें हें उघड आहे. नर्तन नाही तर काव्य नाही. वर त्याचा गायनाशीं संबंध दाखविला च आहे. किंबहुना काव्य शब्दाचा धात्वर्थ च गान आहे. आणि गान तर सर्वथैव नर्तनावर अवलंबून आहे. अर्थात् काव्य म्हणजे गायन आणि नर्तन यांचा युक्त मिलाफ. याला तिसरी वादनाची जोड दिली कीं हें चित्र पूर्ण होईल. असें चित्र कवीनें येथें आरंभीं च 'श्रीशारदास्तवनां'त मोठ्या मार्मिक रीतीनें रेखाटलें आहे. शारदा ही काव्यदेवता होय. अशी शारदा मधूरावर बसून नृत्य करिते आणि अंकावर वीणा छेडून मधुरालापांत 'सत्काव्यगानास आरंभिते'—

“ श्रीशारदा अंकिं वेऊन वीण्यास
सत्काव्यगानास आरंभिते
हृत्कंज उत्फुल्ल सत्काव्यकासारिं
ताला धरोनी करी नृत्य तें ।

❖ ❖ ❖

तो मोर नाचे उभारी पिसान्यास
ब्रह्माण्ड सोल्हास नाचे तसें
अंबे ! कृपावीक्षणें ह्या पसान्यास
पाही; तुला बाल वंदीतसे ॥ ”

यद्यपि काव्य हें श्राव्य म्हटलें तथापि तें दृश्य हि आहे. मोर नाचूं लागला म्हणजे जी आपली मान मागे नेतो, उर उच्छ्रित करतो, तुरा उभारतो आणि पिसारा पसरतो त्यांत च तो आपलें काव्य स्वकीय दयिते-पुढें प्रदर्शित करतो. म्हणून च शारदेला मयूरवाहन प्रिय आहे. त्याच्या पिसान्यांतील विविध रंग हे कवीच्या हृत्सरांतील विविध तरंगांचे उत्तम निदर्शक आहेत. तो सान्द्र मेघाला पाहून आणि त्यांतील घन निनाद ऐकून हर्षातिरेकानें जेव्हां तांडव करूं लागतो तेव्हां त्या मेघावर प्रस्फुट होणाऱ्या इंद्रधनुष्याशीं जणुं स्पर्धा करण्याकरितां आकाशांत आपला पिसारा उंच उभारतो आणि त्यांत च आपल्या नवरसात्मक काव्याचें योग्य आविष्करण करतो. मानवाचे ठायीं सुद्धां जसें त्याच्या ध्वनींत तसें नेत्रांत, गालावर, हास्यांत आणि लास्यांत हें नवरसात्मक काव्य पहावयास सांपडतें. असें काव्य आनंदांत स्फुरतें आणि आनंदांत च गायनास व नर्तनास प्रवृत्त होतें. तें आपल्या गानानें भोंवतालच्या दश दिशा भरून टाकतें आणि त्यांना आपल्या समवेत प्रेमभरानें नाचावयास लावतें. म्हणून च कवीनें आपल्या प्रियकरिणीस राग सोडून अनुराग धरण्यास आणि मूकत्व टाकून कवित्व गाण्यास यथार्थ विनविलें आहे—

“सखये ! तव राग पुरे गाइं गीत कोमले ! ।
 प्रीति झरे गानांतुनि विश्व गुंग जाहलें ॥
 रंगली उषा त्वदीय गानमाधुरीसर्वे ।
 विहगभाट अनुकरणा त्यासमयीं करिति रवे ॥
 त्वन्मुखनीडामधुनी प्रीतिशुक गान गात ।
 दशदिशांत गान भरे, दुमदुमला रव नितांत ॥
 प्रेमाचा रंग तुझा सुरचापीं भासतसे ।
 आम्रतरू-हिंदोलीं गान तुझे डोलतसें ॥

भृंग गुंग त्वद्गानीं, मृगशावकही विलुब्ध ।
 परिसाया तव गाना सृष्टीही होत स्तब्ध ॥
 गिरिकुहरीं जेविं घुमे जलवृष्टरिव नितांत ।
 हृदयान्तरिं तेविं घुमे नाम तुझे सुप्रशांत ॥”

मदनाला मनसिज म्हणतात आणि काव्य हि मनसिज असते. अर्थात् जें मदन बोलतो तें काव्य होते. मदनरहित काव्य हें अकाव्य होय. आतां क्वचित् त्यांत मदनविरह दिसेल पण तें मदनविरहित असूं शकणार नाही. म्हणून च कवि हा सदा मदनविह्वल दिसतो. असा एक हि कवि नाही कीं, जो किंचित् मदनबाधा दर्शवीत नाही. प्रस्तुत काव्यगुच्छांत च असें एक हि गीत नाही कीं, ज्यांत मदनाची अंशमात्र छटा नाही. कारण उघड आहे. ज्या मनाचे आविर्भाव काव्य दर्शवितें त्या मनाचे काम आणि क्रोध हे दोन मुख्य विकार आहेत, आणि त्यांना अनुलक्षून अनुक्रमे शृंगार आणि वीर हे त्या काव्याचे रस आहेत. काम आणि क्रोध यांच्या संमिश्रणांत जसे मनाचे इतर विकार सिद्ध होतात तसे शृंगार आणि वीर यांच्या संमिश्रणांत काव्याचे सर्व रस प्रादुर्भाव पावतात. म्हणून च निसर्गाचें काव्य काम-क्रोधांत रंगलेलें दिसते. पुन्हा त्या दोहोंत कामाचें प्राधान्य आहे. म्हणून काम हा

जसा मदनाला तसा च काव्याला हि मुख्य आधार आहे. हा रतीचा नाथ पुष्पधन्वा म्हटला आहे. तो कपोतावर बसून कुसुमशरानें मानवहृदय विद्ध करतो. जशी त्याची तनु तसें त्याचें धनु अति कोमल असतें. परंतु त्याचा पराक्रम इतका अचाट असतो कीं, तो आपल्याभोंवतीं संपूर्ण विश्वाला नाचावयास लावतो. अशा मदनाचा धिक्कार करून कवीचें क्षणमात्र चालावयाचें नाहीं. कारण निसर्गाचें चालावयाचें नाहीं. तथापि क्वचित् तो मदनाचा धिक्कार करतांना आढळतो. पण त्यांत च तो निसर्गातील प्रकाश आणि छाया या द्वंद्वाचें तत्त्व प्रकाशित करतो. जेथें राग आहे तेथें च विराग आहे, आणि जेथें वीर्य आहे तेथें च शृंगार आहे. अशा कवीच्या मनाला जर कशाची उपमा साजेल तर ती अन्तरिक्षांतील सुरधनुची किंवा भूतलावरील मयूरपुच्छाची होय.

कवीच्या नवजलांतःकरणमेघांत काव्याच्या रंगछटा उमटण्यास प्रेमाचें वारें खेळावें लागतें आणि त्याकरितां कोणीतरी सौदामिनी सदा सखीत्वानें सन्निध असवी लागते. मग तो कवि 'वन-विहार' करण्यास जावो किंवा 'सागर-सहल' करीत राहो, 'सुख-धामा'च्या 'मार्गावर' चालत असो किंवा 'प्रेमाचे बोल' बोलत बसो. सखीवांचून संभोग नाहीं, तसा सखीवांचून विप्रलंभ हि नाहीं. व्यक्तीची ताटातूट म्हणजे प्रेमाची ताटातूट नव्हे अर्थात् प्रेम जसें संभोगांत आहे तसें विप्रलंभांत आहे, रहांत आहे तसें विरहांत आहे. प्रेमाची ताटातूट झाली, कीं काव्याला निधन च आलें म्हणून समजावें. कवि म्हणतो—

“ येतील फुलें चुरगळती परि वास कसा जाईल ?

❀ ❀ ❀

ताटातूट जरि ही केली मन कैसें प्रेमा त्यजिल ? ॥

सहवासामधलें प्रेम ये कुणा न कधिंही हरतां ! ।

❀ ❀ ❀

लाडके ! दूर जरि असशी तरि खेळसि मन्मनिं हसिता ! ॥ ”
 सारांश, प्रेम हे काव्याचें जीवन आहे, काव्य गानाचें जीवन आहे व
 गान आनंदाचें जीवन आहे. अनानंद स्थितींत गान नाही. गान म्हणजे
 नित्यानंद. त्याला च कवि ब्रह्मानंद म्हणतात. हें तत्त्व सिसर्गाचा स्वयंसिद्ध
 गायक जो कोकिल त्याला उद्देशून कवयित्रीनें स्वकाव्यगानास जें पाचारण
 केलें आहे त्यांत सहज-स्फूर्तीनें येणेंप्रमाणें गोविलें आहे—

“ गा, कविराया ! गा या समयीं कांहीं गोड कवनें ।
 काव्यरसाचा निधि कोकिल तूं, गा स्वच्छंदानें ! ॥
 आकाशांतिल तुझी भरारी क्षणैक थांबवुनी ।
 हृद्योन्मादक कूजन ऐकवि काव्य-चषक पिउनी ॥
 होय गायनें दुःखद जरि हा प्रवास सुखदायी ।
 भवाटवीच्या पथिकासाठीं गात सदा राही ! ॥
 त्रस्त मनानें गाणें कधिं का गुणगुणलें जातें ? ।
 गाणें म्हणजे सदा मिळविणें नित्यानंदातें ॥ ”

खरोखर,

गाणें म्हणजे सदा मिळविणें नित्यानंदातें.....
 कवीला कविता आणि वनिता यांत सदैव अभेद दिसतो. कारण
 वनिता हा कवितेचा मुख्य विषय असतो. एका संस्कृत कवीनें म्हटलें
 आहे—

“ उडुराजमुखी वनराजकटि—

गंजराजविराजित मंदगतिः ।

यदि सा वनिता हृदये निहिता

क्व जपः क्व तपः क्व समाधिविधिः ॥ ”

जिचें मुख उडुराजासारखें, कटि मृगराजासारखी आणि पदविन्यास

गजराजासारखा अशी ती वनिता जर हृदयांत सांठविली तर कसला जप, कसलें तप, आणि कसली समाधि !—येथें कवि कसलें काव्य आणि कसलें गायन असें म्हणत नाहीं, कारण त्याला तसें म्हणतां च येत नाहीं. जेथें जप, तप आणि समाधि यांची धरा सुटते तेथे काव्याचें बीज रुजतें आणि गाण्याला कंठ फुटतो. ही गोष्ट कवीनें आपल्या कृतींत च सार्थ करून दाखविली आहे. अशी वनिता कवीच्या मूळ काव्यस्फूर्तीला सर्वथैव कारणीभूत असल्यामुळे उलट ती काव्यस्फूर्ति बिंब-प्रतिबिंब न्यायानें त्याला शुद्ध वनितारूप दिसावी यांत कांहीं नवल नाहीं. पुढील पद्य पहा—

“ तुझी सकलेन्द्रियां सुखदा पाहुनी मूर्ति साजिरी ।
मन सखे ! हेलकावे हें, जशी ती नाव कासारीं ॥
तुझीं नेत्रें, कवी म्हणती, पंकजें सारसामधलीं ।
भ्रुकुटिना वीचिका म्हणती—तडागा पूर्णता आली ॥
सुखामृतजलतडागीं मीं, करावें स्नान प्रीतिचें ।
हेंच गे ! ध्येय मन्मनिचें, हेंच मीं बोलतो वाचे ॥
टवटवी खेळते वेलीं, त्यापरी हास्य तव वदनीं ।
अहा ! मी जातसें बुडुनी चिदानन्दीं तुझ्या सदनीं ! ॥
ऐकुनी स्वर तुझा वाटे, छेडिली तार वीण्याची ।
मनांची मळणी झाली, थरथरे भावना मनिची ॥
नमींची चंचला चपला, तेंवि तव चमक नेत्रांचे ।
जिव्हारीं जाउनी भिडतां, लता ध्वंसी विवेकाची ॥
कुंकुमा चर्चिलें भाळीं, गमे हा रक्त बालार्क ।
प्रीतिचा जाहला वाटे, गुलाळी अंगभर सेक ॥ ”

हें रूपवर्णन स्फूर्तिदेवतेचें होय. यावरून जी वनिता ती च स्फूर्तिदेवता हें उघड दिसणार आहे. अशा स्फूर्तिदेवतेकडे पाहून कवीची विदेहावस्थ ।

प्रिदल

कशी होते आणि त्याला काव्य कसे स्फुरते हें त्याने कोकिलाचा दृष्टान्त घेऊन फार मार्मिक रीतीने विशद केले आहे—

“ प्रेमाची मज कल्पना न शिवली पूर्वी कधींही अशी
‘देहाला विसरून केंवि असणे’ पूर्वी कळेना मशीं ।
तूतें पाहुनि प्रेम-पाठ शिकलों, ओळी रची या अशा
होतां बोलकि मृकवृत्ति मम ही तूतेंचि झाली वशा ॥

✽ ✽ ✽

होतें सुग्ध मदीय प्रेम हृदयीं, तूं जागृतीं आणिलें
विद्युत्स्पर्श अपूर्व गोढ गमला जें त्वां मला स्पर्शिलें ।
स्फूर्तीं तूं जडमानसास दिधली, काव्या रचाया बसे
बाले ! शब्द हवेंतुनी उतरती तूं दृष्टि जें येतसे ॥

✽ ✽ ✽

होतें कानन भ्रष्टपुष्प सगळें, अम्बू नसे सारसा
येतां दृष्टिस तूं वसंत-रमणी कोकील गाई असा ॥ ”

ही वसंत-रमणी कशी तर तिचें हि कवीनें सुंदर चित्र रेखाटलें आहे—

“ वसंत-रमणी स्नाना लसली आभरणा त्यजुनीही सजली ।
पुष्परसाचें नीर आणिलें झर झर जल अंगीं पाझरलें ॥
सुमविरचित सिंहासनि रमणी कुसुमांची ही शोभे राणी
मंजुल गाती गाणीं सादर भाट देविचे विहंग सुस्वर ॥

✽ ✽ ✽

स्वर्देवी जणुं तारा गगनीं स्नान दंवाचें घालिति मिळुर्न ।
तुषार पडतां रमणी खुलली धरा तिजसर्वें मोदें हलली ॥
फळाफुलांना बहर पातला अंगीं यौवनमद मुसमुसला ।
रमणी हंसली शुभ्र सुमानीं जन-सुमनें तइं फुललीं रानीं ॥

✽ ✽ ✽

रमणी हंसली, अवनी खुलली, मनं कवींचीं प्रमुदित झालीं ।
पुष्प-परागीं प्रेम रंगलें, लतिका-अंकावरि सुम दुललें ॥
छुम छुम रमणी वनांत नाचे स्थल तें वाटे सुरदेवीचें ।
आलर्त्ताकित धरणी झाली सुधा-सिंचनीं जणुं ती न्हाली ॥ ”

ॐ ॐ ॐ

कविता आणि वनिता यांतील हा भेद इतका पूर्ण आहे की, कोणी संस्कृत कवि त्या दोहोंना एकच नियम लावतो—

“ कविता वनिता चैव स्वयमेवागता वरा ।

बलादाकृष्यमाणा सा सरसा विरसा भवेत् ॥ ”

कविता काय आणि वनिता काय, जर त्या स्वतः आपण होऊन जवळ आल्या तर उत्तम; नाही तर त्यांचें जर का बलानें आकर्षण केलें तर त्या सरसा असून हि विरसा व्हावयाच्या.—तथापि पुष्कळ वेळां त्या दोहों-तील रस बलानें खेचून काढल्यावांचून व्यक्त होत नाही. ही गोष्ट कवी-ला नीट कळली नाही तरी मानसशास्त्राला चांगली कळते. आतां त्या दोघी स्त्रिया च असल्याकारणानें त्यांतील निसर्गजात मात्सर्य मात्र कवी-च्या तेव्हां च प्रत्ययास येतें. याचा दाखला कवीच्या ‘वनिता आणि कविता’ या स्वनितकांत आहे. येथें कवीनें आपल्याला ज्या कवितेचा ध्यास लागला तिचें कांतेजवळ केलेलें वर्णन ऐकून जेव्हां ती मत्सरग्रस्त होत्साती म्हणाली—

“ नाहीं लाज कशी समक्ष वदतां मातें नको जीवन ! ”

तेव्हां त्याला तिची पुढील नर्मवाक्यांत समजूत घालणें प्राप्त झालें.—

“ कांते, ही कविता, न अन्य वनिता, कां माजवीशी रण ? ”

कवीची स्फूर्ति ! स्फूर्ति ही कलेंत विराजमान होते आणि कलेंत च विलास पावते. जशी मेघावांचून तडिल्लता नाही, तशी कलेवांचून स्फूर्ति नाही. कवि हा मोठा कलावंत आहे. त्याच्या स्फूर्तीचें स्वरूप काय ? सर्व च

त्रिदल

कलावंतांच्या स्फूर्तीचें स्वरूप काय ? स्फूर्ति ही मूळ एखाद्या लहानशा कल्पनेला धरून निघते, आणि तिला नटविण्याकरितां व सजविण्याकरितां बाकीची सर्व कला वृद्धि पावते. जी कल्पना स्फूर्तीची असते ती दिव्य असते. तींत दैवी तेज चमकतें. तेथें शब्द आणि अर्थ यांच्या एकात्मतेत वर्ण आणि ध्वनि यांचें ऐक्य निदर्शनास येतें. येथें जें अन्तःकरण थरारतें तें शरीरांतील प्रत्येक गात्राला थराहून सोडतें आणि प्रत्येक अंगाला नाचवितें. या नर्तनांत एकामागून एक भराभर दुसऱ्या कल्पना त्या मूळ कल्पनेला पुष्टि देऊन खुलविण्याकरितां स्फुरण पावतात आणि अशा रीतीनें तें संपूर्ण काव्यचें काव्य एक अभंग प्रतिभा होऊन राहतें. अशा काव्याला एखाद्या चलनवलनात्मक जीवपिंडाची उपमा दिली तर त्यांतील स्फूर्तीची प्रथमोत्थित कल्पना हें अन्तर्बाज होय आणि बाकीचें काव्य त्या बीजाभोवतीं त्याला जीवरस पुरविणारें पिंडशरीर होय. मात्रा, शब्द, गण, यति, काव्याची ठाकठिकी वगैरे सर्व या बाहेरच्या पोषक-शरीराला लागू आहेत. आंतील स्फूर्तीचा आत्मा अखंड अविकृत आहे. कवि ज्या मानानें सुसंस्कृत त्या मानानें त्याचें हें बाहेरचें काव्यशरीर थाटतें, त्यावर भूषणालंकार चढतात आणि त्यांत सरसता-नारसता उत्पन्न होते. असें हें स्फूर्तीच्या बीजविंदूभोवतीं शब्दांचें जें महान् जाळें बनतें त्यांत च शब्दालंकारांबरोबर अर्थालंकार वाढत जाऊन काव्याला प्रगल्भता येते. हा काव्याचा डोलारा शास्त्राच्या योग्य कक्षेंत येतो आणि परीक्षणाला व तुलनेला विषय होतो. दिव्य स्फूर्ति ही शास्त्रीय परीक्षणाच्या व तुलनेच्या बाहेर आहे. तत्त्वज्ञानाच्या भाषेत तें निर्द्वंद्व आहे. बाकी काव्य द्वंद्वान्त अन्तर्भाव पावणारें अतएव शास्त्रांत समाविष्ट होणारें आहे.

उदाहरणार्थ, कवयित्रीचें 'त्रिदल' घ्या. यांतील बीजकल्पना शेवटच्या ओळींत आहे—

“ गुंफिलें त्रिदल काव्याचें, परि शंकर भूवरि नाहीं ”—

ही ओळ जरी क्रमानें शेवटीं आली तरी महत्त्वानें पहिली आहे. न्याय-

शास्त्रांतील पञ्चावयवी अनुमानवाक्यांत 'निगमन' शेवटीं येतें; पण तें 'प्रतिज्ञा'रूपानें आरंभीं स्फुरतें. हा च न्याय येथें लागू आहे. येथें अंतःकरण बोललें ही च स्फूर्ति. तींत मूळ खंडित शृंगारांतून करुणा उमटली आहे. बाकीचें काव्य केवळ या एका कल्पनेला पुष्टि देण्याकरितां जमविलें आहे. पण ती सर्व जडण एक च एक बेमालुम झाली आहे. स्फूर्ति ही चपला आहे. बाकी काव्य तारागण आहे. जेव्हां अंतःकरणाच्या नभो-मंडलांतून स्फूर्तीची विद्युल्लेखा चमकते तेव्हां तिला पकडून काव्याच्या फोंदणांत इतर जडितांच्या खड्यांबरोबर बसवावी लागते. ही च कवीची कला. येथें युक्तायुक्त विचार उत्पन्न होतो. स्फूर्ति विचाराबाहेर राहते. बुद्धि स्वयंप्राकट्य आहे. आतां विचार सुरू झाला कीं, लागलीच त्याबरोबर अल्पना सुचूं लागतात असें नाहीं. म्हणून पहिली ओळ आली—

६ "बैसलें काव्य करण्याला, परि अन्तःस्फूर्ती नाहीं"...

वास्तविक अन्तःस्फूर्ति होऊन गेली होती. कारण त्या स्फूर्तीच्या ओघानें च येथें 'कवि जरी काव्य करण्याला सज्ज झाला तरी तेथें जर अन्तःस्फूर्ति नसेल तर ती त्याची सर्व तयारी निष्फल होय' या अर्थानें ही ओळ सजली आणि पुढील कल्पना एका मार्गे एक स्फुरत चालल्या—

"गगनांत चांदण्या जमल्या, परि चंद्र उगवला नाहीं ॥
नभ आक्रमिलें मेघांनीं, परि चपला चमकत नाहीं ।
कमलिनी सरोवरिं फुलल्या, परि षट्पद गुंगत नाहीं ॥
दरवळे गंध केतकिचा, परि तक्षक डोलत नाहीं ।
शारदा छेडिते तारा, परि मयूर नाचत नाहीं ॥
चित्रार्थ जमाविले रंग, परि कल्पक तेथें नाहीं ।
प्रत्यूषीं स्तोत्रां म्हणते, परि सुस्वर कंठचि नाहीं ॥
पूजितें नित्य देवाला, परि भक्ती लेशहि नाहीं ।
आभरणीं वनिता नटली, परि भालीं कुंकुम नाहीं ॥
सम्राट तिन्ही जगतांचा, परि भूषण बालक नाहीं ।"

प्रिदक

या सर्व कल्पना म्हणजे स्फूर्तिदेवतेची नेपथ्यरचना च होय. अशा रचनेत सरसनीरस, बरेवाईट निर्माण होते. काव्याचा हा प्रांत फार मोठा असतो आणि यांतून च पुढे काव्याचे शास्त्र बनते. साक्षात् स्फूर्तीचे शास्त्र नाही. सदर काव्यांत बीजस्फूर्तीला धरून ज्या कल्पना उद्भवल्या आहेत त्यांत प्रेम, भक्ति, कारुण्य, वात्सल्य या सर्व रसांच्या छटा आहेत आणि हे संपूर्ण गीत श्रुतिमनोहर झाले आहे.

कवि आणि काव्यस्फूर्ति यांचा संबंध लता आणि कुसुम यांच्या सहशे आहे. स्फूर्ति म्हणजे कवीच्या हृदयाचे जीवन, त्याचे प्रेमापत्य होय. अशा अपत्यापुढे त्याला सगळे जग ठेंगणे दिसते. हे तत्त्व कवयित्रीने साक्षात् आपल्या अपत्याला स्फूर्तीची उपमा देण्यांत विशद केले आहे. कवयित्रीचाला 'कुसुम' कशी तर,—

“ कवि-हृदयींची स्फूर्ती वाटे स्फुरली ।
कविगानीं प्रतिभा नटली ॥ ”—

अर्थात् अशा कुसुमचे बोलणे काय, हंसणे काय, किंवा गाणे काय सर्व च आल्हादकारक. तिला कमला म्हणावी, उषा म्हणावी, का शारदा म्हणावी ? ती आपल्या दीप्तीने शुक्राच्या चांदणीला दिपविते आणि कोमलत्वाने चंद्रकोरेला लाजविते—

“ जणुं सिंधुंतुनी कमला वरतीं आली ।
दिग्भागीं उषा कीं खुलली ॥

तुज पाहुनिया शुक्रचांदणी दिपली ।
नत चंद्रकोरही झाली ॥

हे बाल्याचे मधुर हास्य पाहूनी ।
नातसें विश्व-सुम खुलुनी ॥

मुख पाहुनिया हृदया भरती येते ।
इन्दूसहि फोडें पडतें ॥

✽ ✽ ✽
निजगानानें माझ्या चित्ता हरिशी ।
तूं देवि शारदा गमशी ॥ ”

प्रस्तुत त्रिदलांत एक दल कवीनें व दोन कवयित्रींनीं गुंफिलीं आहेत. या दलद्वयांत कवयित्रींचे आणि त्यांच्या काव्यांचे दोन स्वतंत्र नमुने दिसून येणार आहेत. दोघी सारख्या च पादपविहीनलतिका आहेत. पण एक कुसुमयुता आहे आणि दुसरी विफलकुसुमा आहे. अर्थात् एकीला काव्य बुस्फुरण्याला जवळ प्रेमाचा एक मूर्त विषय आहे. दुसरीला सर्व त्रिभुवन अशून्य आहे. अशा स्थितींत तिच्या अन्तःकरणांत प्रेमाच्या ऐवजीं शोकाचे आणि सुखाच्या ऐवजीं दुःखाचे ‘तरंग’ उद्भवले आणि ते च तिच्या काव्याला विषय झाले तर नवल कसचें ?—

“ प्रभातकालीं सहज विहरतां उद्यानीं गेलें ।

दिव्य खरोखर शोभा तेथिल पाहुनि मन रमलें ॥

विचार आला क्षणांत मानसिं असुखद परि एक ।

मनुजच कैसा वाटे देवा ! करी नित्य शोक ! ”—

असुखद विचार हा च कीं, सर्व जग सुखांत नांदत असतां एकट्या मानवानें च दुःख करीत कां बसावें ?

“ नदी वाहते कलकल करुनी रव आनंदानें ।

सुशीत वायुहि लता, पल्लवां फुलवी प्रेमानें ॥

गुलाब फलिका पहा सुखानें हंसते किति गोड ।

सदाच मग कां मानव करितो दुःखाची जोड ॥ ”—

पशुपक्ष्यांना मानवी दुःखाची कांहीं कल्पना च होणें शक्य नाहीं. ते सर्व काल सुखांत रममाण असतात. कारण निसर्गाची इच्छा च अशी आहे कीं, सर्वांनीं सदा हर्षनिर्भर असावें—

“ पक्षि नाचती स्वच्छंदानें गगनीं संचरती ।

आनंदें मृगबाल विचरती पावुनि सौख्यं अती ।

या सृष्टींतील वस्तुवस्तु ही सौख्यां कीं रमली ।

परी आत्मकृत दुःखसागरीं नर-मति कशि पडली ॥

निसर्गरचना अहा ! किती ही मधुर सौख्यकारी ।

निसर्ग इच्छी सकलहि नांदो सदा हर्ष-शिखरीं ॥ ”—

याप्रकारें सृष्टींतील सर्व वस्तुजात सुख भोगीत असतां एका मानव-जातीवर दुःख कोठून आलें ? तर तें त्यानें आपण होऊन आपल्या अंगावर ओढून घेतलें. सगळी सृष्टि ईशाचें वचन पाळून आनंदांत राहते. एकटा मानव च त्याचें वचन मोडून कष्ट करीत बसतो, आणि पुन्हा आपणास सुज्ञ म्हणवून घेतो. जगांत तो च एक आपला आपण शत्रु बनतो. अर्थात् अशा शुद्ध मनुजकृत दुःखांना बघून च खरोखर मनाला खंती वाटते—

“ खंति वाटते परी मनुजकृत दुःखांना बघुनी ।

कसा होतसे अपुला आपण मानव शत्रु जनीं ॥

परमेशाचें वचन पाळिते ही सगळी सृष्टि ।

भुज्ज म्हणविते मानवजाती परि कां हो कष्टी ? ॥ ”

सुख आणि दुःख किंवा आनंद आणि अनानंद हें द्वंद्व आहे. द्वंद्वाच्या नियमाप्रमाणें यांतील दोन्ही कोटी सापेक्ष आहेत. जेथें सुख आहे तेथें च दुःख आहे, आणि जेथें दुःख आहे तेथें सुख हि आहे. ‘जर्गीं सर्व सूखी असा कोण आहे ? । विचारी मना तूंच शोधोनि पाहे ।’ असें रामदासाचें वचन आहे. तथापि व्यक्तिमात्राची दृष्टि स्वभावतः सुखाकडे असल्यामुळें तिला पदोपदीं जे दुःखाचे कांटे दोंचतात ते असह्य झाले कीं, ती आपणास दुःखैकपूर्ण मानते. पुन्हा रामदासानें म्हटलें च आहे, ‘सुख पाहतां जवापाडें । दुःख पर्वता येवढें ।’. परंतु हें जवापाडें सुख पर्वतायेवढ्या दुःखाला तोलून

घरण्यास समर्थ असतें. तसें नसतें तर संपूर्ण मानवजीवित च अशक्य झालें असतें. अशा स्थितींत सुखाला धरून दोन आणि दुःखाला धरून दोन असे चार पर्याय निघतात,—[१] आपण सुखी तसें सर्व जग सुखी. ही स्थिति नेद्वेद्व योग्याची आहे. त्याला अनानंद असा कोठें उरत च नाही. किंवा ह्याधिक सयुक्तिक म्हणजे तो आनंद आणि अनानंद यांचे ठायीं समत्व धारण करतो. अर्थात् तो एका निश्चल ब्रह्मानंदांत मग्न असतो. [२] आपण दुःखी तसें सर्व जग दुःखी. ही स्थिति बुद्धाची होय. तो 'सर्व दुःखं दुःखं' असं तत्त्व प्रतिपादन करतो, आणि केवळ दुःखविलयात्मक शून्यनिर्वाणाची इच्छा बाळगतो. [३] आपण आपलें सुख पहावें, मग सर्व जग दुःखांत बुडालें तरी हरकत नाही. ही चार्वाकीय देहात्मवाद्याची पशुतुल्य स्थिति आहे. आणि [४] आपण एकटे च काय ते दुःखी, बाकी सर्व जग सुखमग्न आहे. ही दुःखातिरेकानें भग्नहृदय झालेल्या अनाथ अबलेची अनुकंपनीय स्थिति होय. यथें शांता अशांता झाली. तिचें धैर्य गळलें, हृदय पोळलें, मन कंपित झालें. तिला जीवित विफल दिसलें, व समाजाच्या निर्घृणतेची खंती वाटली. तिनें परमेश्वराजवळ 'याचना' केली आणि त्यांत निर्वाणाचे उद्धार काढले—

“सोसवेना मज मूर्तं नरकवास ।

सिद्ध याहुन मी साच मरायास ।”

हें दुःख कशाचें ? पतिविहीनतेचें. या स्थितींत जो पतिविरह आहे तो शाश्वत आहे. हिंदु-समाजांतील उच्च वर्णांत त्याला दुसरी तोड नाही. एकवार हें हि दुःख पुरवलें; पण त्याच्या आनुषंगानें सव बाजूनीं जी निराळी संकटपरंपरा उद्भव पावते तिला तोंड देण्यांत धैर्याची खरी कसोटी लागते. हें काम फक्त एक आर्य स्त्री च करूं जाणे. तिच्या दुःखाला जशी सीमा नाही, तशी तिच्या सतीत्वाला उपमा नाही. बालवयांतील अपतिका आणि अपुत्रिका स्त्रीहृदयाचें काव्यांत यथातथ्य रेखाटलेलें

त्रिदल

कारुण्यरसपूर्ण भषिण चित्र क्वचित् च पहावयास मिळते. पुढील 'कलिका' पहा:—

“ कोमल कलिके ! काय दशा तव हर ! हर ! ही झाली ! ।
क्षणपूर्विची तूंच असाशि का ?—शंका मनि आली ॥
कृष्णवर्ण हे मेघ अंबरीं जमले बहु थोर ।
भषिण शब्दा काहुनि करिती वृष्टी अति घोर ॥
भयाण ऐसें दृश्य पाहुनी दचके नरशूर ।
तूं तर ललना त्यांत बालिका कोमल—तनु फार ॥
बालार्कासमवेत विहरसी विकसन-समयाला ।
नानापरि रमलीस त्यासर्वे, मोल न प्रेमाला ॥
गेला क्षण तो निघुनी गेला; काल कठिण आला ।
गेले विलया सूर्यकिरण ते, अंत न दुःखाला ॥
जीवाचा आधार बाइ गे ! सर्व तुझा तुटला ।
टळती कोणा विधिलिखितें जीं लिहिलेलीं भाला ॥
कोठें गेला रंग गुलाबी तो गालावरचा ।
फिकट तनू तव उघड सांगते बोल मानसींचा ॥
'ज्या प्रेमाच्या मदें फुलावें तो निज सौख्याचा ।
तुटतां धागा कसें जगावें ?' भाव हाचि मनिंचा ॥
दुःखित ऐशा तुझ्या मनाला देउनि आधार ।
सुखवावें तें उलट पहा हा टोंचि तुला भ्रमर ॥
असह्य ऐशी स्थिति पाहुनिया नीच पवन फिरला ।
स्पर्शुनि जाई तव देहाला ! मस्त किती झाला ॥
हरण करावें तुझ्या हृदयिंच्या मधु मकरंदाला ।
आसुरि इच्छा कशी उपजली असल्या समयाला ! ॥ ”

येथें मुख्य भर करुणरसाचा असून त्यांत भयानकाची छटा आहे किंवा भयानकाच्या भूमिकेवर कारुण्याची रंगमूर्ति आहे. वास्तविक रीत्या करुणगीत येथें च समाप्त होण्यास पाहिजे होतें. कारण हा एक अत्युत्तम नेकाव्याचा नमुना आहे. पण अन्तःकरणांत दुःख इतकें भडभडन लें कीं, तें वाहेर स्पष्ट शब्दांत ओकून टाकल्यावांचून राहवेना—

“ वाई कलिके ! तुज सम आम्ही या विधवा अबला ।

दुःख भोगितां परोपरीचें सांगूं किति तुजला ॥

वैवाहिकसुखशीतलपवना सेवावें म्हणुनी ।

यौवनोपवनिं पाय टाकितां पति जाई निघुनी ॥

पतिनिधनाचें क्षत हृदयाला प्रथम एक असुनी ।

त्यावरि टोंचिति आसइष्ट ते कटुतम वचनीं ॥

वदवेना मज, चित्त वावरे; कंठ येइ भरुनी ।

करुण कहाणी सुरू होतसे असुची येथोनी ! ॥ ”

आतां येथें एक निराळा च चमत्कार घडून आला. तो कोणता, तर पूर्वी आपण एकटे च दुःखी आहोंत असें जें वाटत होतें त्यांत बदल होऊन जगांत आपल्यासारखे दुसरे हि कित्येक समदुःखी आहेत असें दिसलें. दुःख पाहिलें, दुःख बोललें, दुःख हलकें झालें.

याप्रकारें एकदां दुःख हलकें झाल्यानंतर पुढें लागलीच साक्षात् सुख कोठें मिळेल इकडे दृष्टि जाणें स्वाभाविक आहे. संसारांत कांहीं सुख नाहीं कारण स्वतःला संसार च नाहीं. मग ‘तुझी कृपा म्हणजेच सुख’ असें परमेश्वरचितनांत सुख दिसूं लागलें तर त्यांत नवल कसचें ?—

“ तुजकडेच विभो मन धांवतें । सुख कशांत मला नच वाटतें ।

सतत चिंतन हें हृदयीं तुझें । मज न याविण कांहीं कळे दुजें ॥

त्रिदल

जपुनियाँ तनुला जरि पोशिलें । घृत-पयादिक पौष्टिक भक्षिलें ।
मिरविली करुनी तनु पुष्ट ही । नच गमे मजला सुख अल्पही ॥

निरखुनी सकला सुखसंपदा । हृदयवृत्ति विचित्रचि हो तदा ।
तव न दर्शन जौवरि हो नरा । भ्रमण जीव करी सुख ना जरा ॥
सुकृत थोर म्हणोनिच लाभली । तव कृपा सदया मजला भली ।
तुजविणें मज आश्रय वा नसे । व्यसनपार करी न कुणी दिसे ॥”

अशा परमेश्वराची सेवा करण्यांत जें सुख आहे त्याला कशाची उपमा
नाहीं, तथापि ही सेवा अहेतुकपणें घडली पाहिजे हें उघड आहे.—

“सेवा अहेतुकपणें करि जो त्यातें ।

जें स्वास्थ्य शांति मिळते उपमा न त्यातें ॥

सेवा सदैव घडण्यास्तव देहरक्षा ।

होईल एक दिनिं ना तरि व्यर्थ रक्षा ॥”

सारांश, परमेश्वराची च एक ‘आस’ धरण्यांत जें सुख आहे तें दुसऱ्या
कशांत नाहीं. कारण, संकटकालीं दीनास तो च एक वाली असून सर्व
जगाचा तो च एक त्राता आहे—

“एक तुझी मज आस देवा अन्य न देत सुखास ॥ ध्रु० ॥

संकटकालीं कोणि न वाली तुजविण या दीनास ।

जगज्जीवना ! प्रभो ! तूं च ना त्राता एक जगास ॥

अनंत विश्वें तुज असती परि तूं एकचि विश्वास ।

हाच बसावा पूर्ण ठसावा हृदयांतरिं विश्वास ॥

सर्वव्यापक असें वानिती कां न दिसाशि नयनास ? ॥

चराचरीं मज तूंचि दिसावा, पुरवी हा हव्यास ॥

एकदिनावधि आयुष्याचें सुम हर्षवि चित्तास ॥
शतसंवत्सर व्यर्थ घालवी सुखवि न जो जगतास ॥”

अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञांचा स्त्रीवर्गावर असा एक आक्षेप आहे कीं, त्या आपलें अंतःकरण केव्हां हि उघडें करून दाखवीत नाहींत. याचें कारण एक च आहे कीं, स्त्रीला आपलें मन उघडें करून दाखवितां येत नाहीं. पुरुषाचें मन उथळ असतें, स्त्रीचें खोल असतें. अशा मनाचा तिचा तिला च थांग लागत नाहीं, तर ती दुसऱ्याला काय सांगणार ? अर्थात् ज्या स्त्रिया लेखनाचें कार्य करितात त्या बहुधा पुरुषांचें अनुकरण करून पुरुषी वळणावर पुरुषांना मानवतील असे पुरुषी विचार लिहितात. त्यांत त्या आपला स्वानुभव क्वचित् च प्रकट करतात. याला जर कांहीं अपवाद असला तर तो या काव्यगुच्छांत दिसून येणार आहे. यें वर जी कवयित्रीनें बालार्क-किरणोज्झित कोमल कलिकेची करुण कहाणी कथन केली आहे ती स्पष्ट स्वानुभवात्मक आहे. तथापि हा अनुभव तिच्या वैधव्य-स्थितीतील आहे हें केव्हां हि विसरतां कामा नये. स्त्रीची वैधव्यस्थिति ही तिच्या दुःखाची परमावधि असल्यामुळें तींत तिच्या अंतःकरणाच्या ठिकाणीं जे वारंवार पतिविषयक वा प्रजाविषयक भावतरंग उमटतात ते सहज काव्याचे विषय होतात. अशा स्थितींत सर्वथा ती सत्यसृष्टीला सोडून स्वप्नसृष्टींत संचार करिते. जागृतींत स्वप्न आणि सुषुप्तींत हि स्वप्न. ज्या कल्पनामूर्ति जागृतींत निर्माण कराव्या त्यांचा रसास्वाद सुषुप्तीतील स्वप्नांत घ्यावा. असा हा सर्व आभासात्मक पण पूर्ण काव्यरसात्मक मनाचा खेळ आहे. ‘कलिका’ हें जागृतीतील स्वप्न होय. सुषुप्तीतील स्वप्नाचा मासला पहाः—

“ दिनकर गेला अस्तालागीं, राज्य सुरू झालें ।
रजनीपतिचें, तारकगण नभिं तेजें लुकलुकले ॥

विश्रांतीची घटिका आली, भवकंदन सरलें ।
 दिनभरि शिणलें, चित्त विरमलें, म्हणुनी मी निजलें ॥
 घेउनि निज कर उशास केली धूतवस्त्रशय्या ।
 जनकजननितें प्रभुतें नमिलें हृदयीं स्मरुनीया ॥
 आनंदें मग वश झालें मी निद्रादेवीच्या ।
 वोलुं लागलें कितीक तिजशीं गोष्टी प्रेमाच्या ॥
 निद्रेमाजीं स्वप्न देखिलें, स्वप्नाचि तें काय ? ।
 रम्य सत्य तें गोड बनोहर स्वप्नाचि परि हाय ॥
 रम्योद्यानीं दूर दूर मी निर्वांत भागांत ।
 प्रभातसभयीं कुठें चाललें कुठल्या कुंजांत ॥
 मधुर वाणिनें मला बाहिलें सन्निध नाथानीं ।
 पूर्विं ऐकिला तसाच आला स्वर माझ्या कानीं ॥
 जवळी जाती आनंदानें झालें गतमान ।
 शब्द फुटेना, कंठ दाटला, पाहुनि मत्प्राण ॥
 जिविंचा जिवलग सखा भेटतां भरती प्रेमाची ।
 ये नच कवणा ? अघटित लीला आहे ईशाची ! ॥
 एक जीव कीं झाला त्या क्षणिं प्रेमी हृदयाचा ।
 उचंबळोनी प्रेमोदधि ये शुद्ध प्रेमाचा ॥
 वदती “ गेलों नाहीं सोडुनि स्वेच्छेनें तुज गे ।
 ‘प्रेम आपुलें नसे मजवरी’ असें न वद रागें ॥
 परमेशें निर्मुनी आपणां एकजीव केलें ।
 त्याची सत्ता मान्य कराया कर्तव्यचि केलें ॥
 फिरुनी आज्ञा करील तेव्हां परतुनि येईन ।
 अंकीं तुजला प्रेमें घेउनि दुःख घालवीन ॥”
 परिसुनियां हें दुःख होउनी स्फुंदत मी वदलें ।
 “ नका जिवलगा ! टाकुनि जाऊं, दिवस किती झाले ॥”

हाय ! हाय ! तो आनंदाचा कळसच कीं झाला ।
 म्हणुनिच आली प्रभात द्याया दुःख काय मजला ॥
 स्वप्नांतिल तो खेळ संपला, अरुणोदय झाला ।
 शिव ! शिव ! देवा ! काय दाविलें ! भासच ना सगळा ॥”

❧ ❧ ❧

हें स्वप्न आर्य विधवेचें आहे. त्यांतून ती अनपत्या बालविधवा आहे. अर्थात् त्यांतील विषय केवळ गतपतीच्या प्रणयस्मृतीला घडून अगदीं साधा असावा हें युक्त च आहे. अशा प्रणयस्वप्नांत जर पतीबरोबर आणखी अपत्याची भर पडती तर काव्यरसाच्या दृष्टीनें तें च स्वप्नकाव्य अधिक हृदयंगम झालें असतें. इतकें च नाही, तर त्या स्वप्नांतील क्षणैक सुख यद्यपि त्याच्या विलयाबरोबर विलय पावलें असतें तथापि तत्काळ जागृतींत घडून येणाऱ्या साक्षात् अपत्यमुखदर्शनाबरोबर पुनरपि तें उचंबळून वर येतें आणि मनाला नितांत शांति देतें. अशा संकुल प्रणयस्मृतीचा हि नमुना येथें दुसऱ्या पतिविहीना परंतु सापत्या कवयित्रीच्या स्वप्नकथनांत पहावयास मिळणारा आहे.—

“ मज स्वप्न खरोखर पडलें । क्षणभर तें सुखकर झालें ॥ तेधर्वा ॥

पूर्ववृत्त जेव्हां दिसलें । आनंदीं मन हें रमलें ॥ तेधर्वा ॥

तव निकटीं होतें बसलें । मांडीवरि बालक निजलें ॥ तेधर्वा ॥

ऐकुनी । गुंग होउनि । प्रेमगुज, मनीं । मोहुनी गेलें ।

पाहूनी बालक हंसलें ॥ तेधर्वा ॥ :

उचलोनी हृदयीं धरिलें । गाल लाल चुंबित केले ॥ तेधर्वा ॥

नयनांत साम्य बहु दिसलें । प्रेमचिन्ह त्या मी वदलें ॥ तेधर्वा ॥

द्यावया पुढें तें केलें । घेण्यास हात मम धजले ॥ तेधर्वा ॥

भडिलें । हात मोकळे । माच दचकलें । विरुनियां गेलें ।

नयनीं मम अश्रू उरले ॥ तेधर्वा ॥ ”

त्रिदल

येथें कवयित्रीच्या सन्मुख प्रेमगुज करीत असलेला तिचा पति आणि मांडीवर निजलेलें बालक असें दृश्य आहे. अशा प्रेमगुजांत, कवयित्री म्हणते, जें माझें मन मोहून गेलें तें पाहून आणि त्यांतील भाव जाणून च. कीं काय त्या बालकानें सुहास्यवदन केलें. त्याबरोबर पतींनीं त्याला एकदम प्रेमभरानें उचलून हृदयाशीं धरिलें आणि चुंबून त्याचे गाल लाल केले. त्या समयीं मला नयनांत दोघांच्या ठिकाणीं जें साम्य दिसलें तें मी प्रेमचिन्ह समजून वोलून दाखविलें. त्यानंतर पतींनीं बालक परत घेण्यास पुढें केलें, आणि मी तें घेण्यास सिद्ध झालें. पण चमत्कार हा कीं, मीं तें घेण्याकरितां जों हात पुढें करितें तों माझें पतीशीं समाश्लेषण घडून आलें आणि हात तसे च मोकळे राहिले ! त्यावर मी दचकलें, जागी झालें आणि मनांत विह्वल गेले ! सारांश, येथें स्वप्नांत पतीशीं समाश्लिष्ट होण्यांत हातांत अपत्य राहिलें नाहीं, आणि जागृतींत अपत्याला हातांत घेण्यांत पति सन्निध दिसले नाहींत. शिल्पक काय राहिलें तर नयनांत अश्रु !..... स्त्री-हृदयाचें हें चित्र यथास्वरूप नाहीं असें कोण म्हणेल ? सदर स्वप्न-काव्यांत पतिप्रणयापेक्षां अपत्यप्रेमाचें, आणि शृंगारापेक्षां वात्सल्याचें प्राधान्य असून 'नयनीं मम अश्रु उरले' या एका वाक्यानें त्या सर्वांवर कारुण्याची दाट छाया पसरली आहे हें उघड आहे.

अर्वाचीन ख्रिस्ती वळणावर काव्य करूं लागलेले सर्व च आधुनिक कवि विधवेला विवाह करण्यास सुचवितात, म्हणजे सतीला असति करण्यास पाहतात. हे सर्व विदूषकी-comic-कवि स्त्रीची उच्च मनोभावना दूषित करतात. उच्च संस्कृति भीषण-tragic-असते. तींत तपश्चर्या-घोर तपश्चर्या आहे. म्हणून तींत बलाचें संवर्धन आहे. प्रस्तुत कवयित्रींच्या 'सत्काव्यगानांत' अशा मनोभावना जागोजाग प्रकट केलेल्या आढळतात. एका ठिकाणीं 'कवींच्या वेडा'ला उत्तर देतांना कवयित्री म्हणते—

“ आर्यांची ती नैतिक वृत्ती ।

आर्यस्त्रीच्या दृष्टीवरती ।

संतसज्जना जन्मदायि ती ।

उपमा नाहीं । कविगायन विरुनी जाई ॥'--

हैं उत्तर एका सधवा स्त्री-कवीच्या कवितेला उद्देशून आहे. सधवा स्त्री कविता कळू लागली म्हणजे ती पुरुषी वंध्यात्व प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करिते म्हणून खास समजावें. अशी स्त्री गुणानें नस्त्रीक होय. तिच्या कवितेंत स्त्रीचें मार्दव रहात नाहीं आणि प्रसाद हि उतरत नाहीं. ती पुरुषाचें अनुकरण करून पुरुषी वळणावर पुरुषी भाव दर्शविते. त्यांत स्त्रीत्वाचा अंश फार च थोडा असतो. स्त्री ही सधवा स्थितींत पुत्रवती व्हावी आणि विधवा स्थितींत कवयित्री बनावी हा न्याय योग्य दिसतो. पुरुष हा शाश्वत वंध्या प्राणी असल्यामुळे सहज कवि होऊं शकतो. स्त्रीला सार्वत्रिक रीतीनें ही गोष्ट केव्हां च शक्य नाहीं. प्रजेच्या गर्भधारणेंत तिला आणखी काव्यगर्भाची भर घालण्यास मुळीं अवसर च नसतो. पुरुषाला मात्र साक्षात् गर्भवत्त्वाच्या आणि प्रजाप्रसूतीच्या अभावीं काव्य निर्माण करण्यांत त्या स्थितीचा अनुभव येतो.

सासंश, स्त्री ही निस्सर्गतः कवि नाहीं, ती काव्याचा विषय आहे. पुरुष हा उपजत कवि आहे. त्याचें काव्य स्त्री. स्त्रीचें काव्य प्रजा. पुरुषाला आपल्या काव्यविषयांत रममाण होण्याला पुष्कळ फालतु वेळ असतो. स्त्रीला प्रजेच्या उत्पादनांत, पोषणांत आणि संगोपनांत काव्य करण्याला मुळीं च वेळ नसतो. म्हणून स्त्रीचें काव्य जात्या मूक राहतें. पुरुषाचें वाचाटता पावतें. काव्य बोललें म्हणजे तें चांगलें असें च केवळ नाहीं. मूक काव्यांत हि विलक्षण मार्दव असतें; पण त्याचा आस्वाद घेणारा रसिक लागतो. असा रसिक जें काव्य पाहतो तें च बोलतो. काव्य पाहण्यांत त्याची दृष्टि जितकी खोल जाते तितकें तें उठावदार होतें. तथापि इतकें करून हि तें प्रायः अपुरें पडतें. स्त्री ही साक्षात् काव्यमूर्ति आहे. म्हणून ती स्वतः काव्य करीत नाहीं इतकें च नाहीं तर पुरुषाच्या काव्याला हि फारसें मानीत नाहीं. कारण त्या काव्यांत तिला सहज उथळपणा दिसतो.

त्रिदल

स्त्री कविता करुं लागली म्हणजे समजावें कीं, तिची देवानें आपल्या सहज काव्यापासून ताटातूट केली आहे. या देशांत भिरावाईचें उदाहरण सुप्रसिद्ध आहे. तिचा काव्यविषय प्रजा आणि पति यांच्या अभावीं परमेश्वर झाला. स्त्रीला कविता करण्याला पहिला विषय प्रजा, नंतर पति आणि शेवटीं परमेश्वर होय. म्हणून पुरुषाच्या काव्यांत जशीं उभय स्त्री-पुरुष-वर्णनें खुलून येतात तशीं स्त्रीच्या काव्यांत येत नाहींत. तिला जसें स्वतःचें रूपवर्णन करतां येत नाहीं तसें पुरुषाचें हि करतां येत नाहीं. याचें कारण उघड आहे. स्त्रीची दृष्टि पुरुषाच्या रूपाकडे नसते तर गुणाकडे असते. पुरुष हा केवळ स्त्रीच्या बाह्यरूपावर लुब्ध होतो. कसा, तर एका संस्कृत कवीनें म्हटल्याप्रमाणें—

“ सेयं सीधुमयी वा सुधामयी वा हलाहलमयी वा ।

दृग्भ्यां निषीतमात्रा मदयति मोदयति मूर्च्छयति च ॥ ”

ती ही प्रमदा मद्यासारखी आहे, का अमृतासारखी आहे का विषासारखी आहे, कांहीं च समजत नाहीं; कारण, नुसत्या दृष्टीनें च प्राशन केल्याबरोबर ती मद करिते, मोद देते आणि मूर्च्छा आणिते.—पण अवला स्त्री पुरुषाचे ठायीं बलाची अपेक्षा करिते. तिला त्याच्यापासून प्रजा—सुप्रजा—पाहिजे असते. कारण, तीं च तिचें सर्व अंतःकरण गुंतलेलें असतें; नव्हे तिचें सर्व काव्य सांठविलेलें असतें. म्हणून स्त्री आपल्या मनोभावना काव्यांत प्रकट करुं लागली कीं, प्रथम अपत्यप्रेम दर्शविते आणि नंतर केवळ तदनुषंगानें पतिप्रणय आणि परमेश्वरभक्ति यांकडे दृष्टि वळविते. अपत्यप्रेमाचा नमुना वर आला च आहे. पतिप्रणय आणि परमेश्वरभक्ति यांचे हि उत्तमोत्तम नमुने सदर काव्यगुच्छांत पहावयास मिळण्यासारखे आहेत.

उदाहरणार्थ, कवयित्रीची ‘चवथीची चन्द्रकोर’ ध्या—

“ सखे गे ! सुरम्य रजनी खरी । जाउं विशाल नीलांबरीं ॥ ”

या काव्यांत फार गर्भित अर्थ आहे. येथे चन्द्रकोर चवथीची च कां बरे घेतली ! ती नौकाकार दिसते हे खरे. तथापि ती च प्रणयाला आधार होते. अशा नौकेत बसून विहार करण्याची कल्पना जितकी. 'सुरम्य' आहे तितकी च 'विशाल' आहे.

“ शशिकलाच नौका बरी ।
मृदु शीतगी कितितरी ।
त्यामधून फिरुं अंबरीं ॥ सखे गे ॥
जलमेघ नितान्ता सरी ।
रंजना तारका बरी ।
कौमुदी शांतवन करी ॥ सखे गे ॥ ”

हे सर्व च काव्य श्रुतिमनोहर आहे. येथे प्रणयी प्रणयिनीला उद्देशून संपूर्ण भूतलावर आणि अंतरिक्षांत भरून राहिलेल्या संगीताचे वर्णन करून जें 'प्रणयगीत' गाण्यास सांगत आहे तें केवळ अनुपम आहे.—

“ सुमनावरि अमृत झरे ।
संगीते अवनी भरे ।
जन मोहुनि निजवी स्वरे ॥ सखे गे ॥
जरि गाती हे सुस्वरीं ।
गंधर्व विमानान्तरीं ।
गा प्रणयगीत सुंदरी ॥ सखे गे ॥
मधु गायन दुलवी धरा ।
जललहरी घे अन्तरा ।
निःशब्दच ठेका बरा ॥ सखे गे ॥
संगीते ग्रहगुंजनीं ।
प्रभु प्रीती कळवी जनीं ।
ही खूण पटे मन्मनीं ॥ सखे गे ॥ ”

हे मधु-गायन पृथ्वीला डोलविते, जलधीला बोलविते आणि पवनाला

त्रिदल

निःशब्द ठेका धरावयाला लावितें. या दिव्य संगीताचा ग्रहगणगुंजनार्शी जो मधुर मिलाफ होतो तद्द्वारें प्रभु प्रणताला प्रीतीची खूण पटवितो. ही दैवी प्रीति इतकी शुद्ध, विमल, तेजस्वी आणि विशाल असते कीं, तिला एका निरभ्र नभाची च उपमा साजेल.—

“ नभचित्र पहा गे कसें ।

सुखदायक अभिनव दिसें ।

जणुं निरभ्र प्रीति असे ॥ सखे गे ॥ ”

येथें ‘निरभ्र’ हें विशेषण प्रीतीला लावून उपमान आणि उपमेय यांत सारूप्य दर्शविलें आहे. नभ कसें ? तर निरभ्र प्रीतीसारखें. अर्थात् प्रीति कशी ? तर निरभ्र नभासारखी. या प्रकारें येथें प्रतीप अलंकार करून नभचित्राला निरभ्र प्रीतीची उपमा देण्यांत प्रीतीचें चित्र सौंदर्याच्या पूर्णतेला पोचविलें आहे. आणि पुन्हा ही प्रीति कशाची ? तर प्रणयाची. अशा प्रणयाचें वर्णन पुढील नर्मवाक्यांत यथोचित केलें आहे—

“ मलयानिल सुख दे अती ।

गे ! वसंत हा संप्रती ।

भुलवितेस देवी ! मती ॥ सखे गे ॥

किति अधरामृतमाधुरी ।

तव आलिंगन सुंदरी ।

दे अनुपम सुख अंतरीं ॥ सखे गे ॥ ”

या नौकाविहारांतील प्रणयपूर्ण जलकेलि इतकी सुखदायक आहे कीं, तींत जीवैक्यबंधन होऊन हृन्मीलन घडतें आणि त्यांत महान् प्रेम निपजतें. अर्थात् अशा सुखाला कशाची सर येणार नाही. येथें साक्षात् सुरवराला हि त्याचा हेवा वाटणार आहे—

“ जलकेली सुखवी अहा ।

जीवैक्यबंधनीं पहा ।

हृन्मीलन प्रेमा महा ॥ सखे गे ॥

या सुखास ना ये सरी ।

सुरवरहि झुरे अंतरीं

चालवी तरी लवकरी ॥ सखे गे ॥ ”

येथे प्रणयिनीने आपले हृदय प्रणयी जनाच्या तोंडून जें अति सौष्ठवानें वदीवेल आहे त्यांत खरोखर तिने आपल्या शुद्ध प्रेमाचें आविष्करण केलें आहे. शेवटीं—

“ प्रभु बघेल हें साजणी ।

सुख होइ तथा त्या क्षणीं ।

शिवचरण नमूं या झणीं ॥ सखे गे ॥ ”

हा सर्व प्रेमाचा आविर्भाव कोणाला दाखवावयाचा, आणि नमन तरी कोणाला करावयाचें ? तर प्रभुचरणाला. कारण, त्याला च हें पाहून स्वर्गा-त सुख होणार आहे. प्रभुचरण हे च ‘शिवचरण’. पण ते च पतिचरण नव्हेत का ?

सामान्यतः काव्य हें पुरुषाच्या हातांत असल्यामुळें त्यांत तो सदा आपल्याला रुचेल असें स्त्रीचें अंतःकरण रंगवितो. मग त्यांत क्वचित् स्त्री-हृदयाला कदापि मानवणार नाही असा औचित्यभंग झाला तरी त्याची तो फारशी क्षिति करीत नाही. तो मुख्यतः स्त्रीच्या बाह्य रूपाकडे आणि हालचालींकडे लक्ष देतो आणि त्यावर स्वतःचे नानाविध मनोरथ उभारतो. याचीं उदाहरणें संस्कृत काव्यांत शतशः आहेत. किंबहुना त्यायोगें संस्कृत काव्य सत्यसृष्टींतून कल्पनासृष्टींत फार वाहवले आहे. नमुन्या-करितां पुढील एका संस्कृत कवीची वसंतांतील वान्यानें डोलणाऱ्या आम्र-मंजरीवरील उत्प्रेक्षा पहाः—

“ चिरश्रान्तो दूरादहमुपगतो हन्त मलयात्

तदेकं त्वद्गृहे तरुणि परिणेष्यामि दिवसम् ।

समीरेणोक्तैवं नवकुमुमिता चूतलतिका

धुनाना मूर्धामं नहि नहि नहीत्येव वदति ॥ ”

त्रिदल

निःशब्द ठेका धरावयाला लावितें. या दिव्य संगीताचा ग्रहणगुंजनाशीं जो मधुर मिलाफ होतो तद्द्वारे प्रभु प्रणताला प्रीतीची खूण पटवितो. ही दैवी प्रीति इतकी शुद्ध, विमल, तेजस्वी आणि विशाल असते की, तिला एका निरभ्र नभाची च उपमा साजेल.—

“ नभचित्र पहा गे कसें ।

सुखद. एक अभिनव दिसें ।

जणुं निरभ्र प्रीति असे ॥ सखे गे ॥ ”

येथें ‘निरभ्र’ हें विशेषण प्रीतीला लावून उपमान आणि उपमेय यांत सारूप्य दर्शविलें आहे. नभ कसें ? तर निरभ्र प्रीतीसारखें. अर्थात् प्रीति कशी ? तर निरभ्र नभासारखी. या प्रकारें येथें प्रतीप अलंकार करून नभचित्राला निरभ्र प्रीतीची उपमा देण्यांत प्रीतीचें चित्र सौंदर्याच्या पूर्णतेला पोंचविलें आहे. आणि पुन्हा ही प्रीति कशाची ? तर प्रणयाची. अशा प्रणयाचें वर्णन पुढील नर्मवाक्यांत यथोचित केले आहे—

“ मलयानिल सुख दे अती ।

गे ! वसंत हा संप्रती ।

भुलवितेस देवी ! मती ॥ सखे गे ॥

किति अधरामृतमाधुरी ।

तव आलिंगन सुंदरी ।

दे अनुपम सुख अंतरीं ॥ सखे गे ॥ ”

या नौकाविहारांतील प्रणयपूर्ण जलकेलि इतकी सुखदायक आहे की, तींत जीवैक्यबंधन होऊन हृन्मीलन घडतें आणि त्यांत महान् प्रेम निपजतें. अर्थात् अशा सुखाला कशाची सर येणार नाही. येथें साक्षात् सुखराला हि त्याचा हेवा वाटणार आहे—

“ जलकेली सुखवी अहा ।

जीवैक्यबंधनीं पहा ।

हृन्मीलन प्रेमा महा ॥ सखे गे ॥

या सुखास ना ये सरी ।

सुरवरहि झुरे अंतरीं

चालवी तरी लवकरी ॥ सखे गे ॥ ”

येथें प्रणयिनीनें आपलें हृदय प्रणयी जनाच्या तोंडून जें अति सौष्ठवानें वदविलें आहे त्यांत खरोखर तिनें आपल्या शुद्ध प्रेमाचें आविष्करण केलें आहे. शेवटीं—

“ प्रभु बघेल हें साजणी ।

सुख होइ तथा त्या क्षणीं ।

शिवचरण नमूं या झणीं ॥ सखे गे ॥ ”

हा सर्व प्रेमाचा आविर्भाव कोणाला दाखवावयाचा, आणि नमन तरी कोणाला करावयाचें ? तर प्रभुचरणाला. कारण, त्याला च हें पाहून स्वर्गा-त सुख होणार आहे. प्रभुचरण हे च ‘शिवचरण’. पण ‘ते च पतिचरण नव्हेत का ?

सामान्यतः काव्य हें पुरुषाच्या हातांत असल्यामुळें त्यांत तो सदा आपल्याला रुचेल असें स्त्रीचें अंतःकरण रंगवितो. मग त्यांत क्वचित् स्त्री-हृदयाला कदापि मानवणार नाहीं असा औचित्यभंग झाला तरी त्याची तो फारशी क्षिति करीत नाहीं. तो मुख्यतः स्त्रीच्या बाह्य रूपाकडे आणि हालचालींकडे लक्ष देतो आणि त्यावर स्वतःचे नानाविध मनोरथ उभारतो. याचीं उदाहरणें संस्कृत काव्यांत शतशः आहेत. किंबहुना त्यायोगें संस्कृत काव्य सत्यसृष्टींतून कल्पनासृष्टींत फार वाहविलें आहे. नमुन्या-करितां पुढील एका संस्कृत कवीची वसंतांतील वान्यानें डोलणाऱ्या आम्र-मंजरीवरील उत्प्रेक्षा पहाः—

“ चिरश्रान्तो दूरादहमुपगतो हन्त मलयात्

तदेकं त्वद्ग्रेहे तरुणि परिणेष्यामि दिवसम् ।

समीरेणोक्तैवं नवकुसुमिता चूतलतिका

धुनाना मूर्धामं नहि नहि नहीत्येव वदति ॥ ”

त्रिदल

हे तरुणी, हा मी येवढ्या दूरच्या मलयाचलापासून चालत आल्या-मुळें अगदीं दमून गेलों आहे, तर एक दिवसभर तुझ्या घरीं मला राहूं दे',—याप्रमाणें वसंतवायूनें प्रार्थना केली असतां नवपुष्पिता (श्लेषार्थ स्पष्ट च आहे !) जी आम्रलता ती शिरःकंपानें छे ! छे ! छे ! म्हणून जणुं काय त्याचा निषेध च करीत आहे.—प्रस्तुत स्थळीं कवयित्रीनें आपल्या “ झोला ” नामक खंडकाव्यांतून जी आम्रमंजरी सादर केली आहे तींतील परिमल अगदीं निराळा आहे. तो जसा शुद्ध आहे तसा स्निग्ध आहे, आणि मदकारक आहे तसा मोददायक आहे. यथें तिने नवमंजरीशीं आपलें सारूप्य कल्पून जें अंतरंग प्रकट केलें आहे तें काव्याच्या दृष्टीनें काय किंवा औचित्याच्या दृष्टीनें काय अत्यंत मार्मिक आहे. यथें प्रौढेनें बाल्यांतून तारुण्यांत शिरण्याची सुग्धावस्था फार च बहारीनें वर्णन केली आहे. ती आपल्या सखीला सांगते,—

“ सायंकाळीं नित्य सखे मीं उद्यानीं जावें ।

आम्रतरुच्या झोल्यावरतीं झोंके ते घ्यावे ॥

पश्चिमवाला लाल होतसे सूर्यबिंब येतां ।

तिच्यामधें तें विरून जातां प्रहसित होइ रता ॥ ”

ही कल्पना फार हृदयंगम आहे. तींत एकामागून एक दोन अवस्था दोन पृथक् रंगांत खुलवून दाखविल्या आहेत. पहिली अवस्था रतापूर्वीं अनुरक्ततेची. हिचा रंग लाल प्रेमातिशयाचा म्हटला आहे. दुसरी अवस्था साक्षात् रतांतील अभिरक्ततेची. हिचा रंग शुभ्र प्रहसिताचा दर्शविला आहे. या प्रकारें हे दृष्टिपथासमोर येणारे निसर्गांतील सहज प्रणयखेळ पाहून ह्या नवनवोन्मीलित मानवपुष्पांतील जीवन उन्मादानें कसें भरून जातें तें पहा—

“ खेळ पहावे असे सृष्टिचे नित्य नवानन्दें ।

फुलांतलें हें जीवन माझें भरलें उन्मादें ॥

आम्रमंजिरी तशी गोजिरी साजिरि मी बाई ।

मजसम सुमनें वेळीवरती डोलति किति पाही ॥

मंद मंद हा पवन सखे ग ! उडवी वसनाला ।
 लांब लांब घेवोनी झोंके भेटे गगनाला ॥
 बालिशतेनें शुद्धमनें मी सुखवी जगताला ।
 बाल्य संपुनी तारुण्याला बहर नवा आला ॥
 गंगेमध्ये विहार सखये स्वैर किती केला ।
 शशीकलेसम मेघोदरिं मम देह तसा फिरला ॥
 न कळत माधव करि संधाना वसंतसमयाला ।
 तन्वंगांतुनि तश माझिया सुगंध दरवळला ॥
 नवा नवा आनंद होतसे मजला या कालीं ।
 झोल्यामधली प्रथमावस्था यापरि अनुभविली ॥ ”

मूळ सृष्टीच्या आरंभीं एकटाच एक पुरुष होता. तो अति रूक्ष होता. कारण निर्गुण आणि निष्क्रिय होता. म्हणून रंगशून्य आणि भावशून्य होता. तेथें कसलीच स्निग्धता व आर्द्रता नव्हती. म्हणजे तेथें प्रेम आणि मार्दव नव्हतें. अर्थात् तेथें काव्य नव्हतें. आणि काव्य नव्हतें म्हणजे गायन, वादन, नर्तन कांहीं नव्हतें. ही 'साहित्य-संगीत-कलाविहनि' स्थिति कोणा हि सामान्य पुरुषाला देखील दुःसह व्हावी यांत नवल नाही. मग तो तर 'परमपुरुष' किंवा 'पुरुषोत्तम' म्हटला आहे. अशा स्थितीला लवकरच तो कंटाळला. कारण तींत त्याचा मृत्यु होता. म्हणून म्हटलें आहे—“ नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत् ” मूळारंभीं सर्व मृत्युने झांकलेले होते. अशा मृतत्वाच्या स्थितींत असलेल्या आदिपुरुषानें अमृतत्वाची इच्छा केली. आणि पहा ! तत्काळ तो कवि झाला. त्याबरोबर तो गाऊ लागला आणि नाचू लागला. हें जें त्याचें गाणें आणि नाचणें तीच 'प्रकृति' म्हणजे स्त्री विनटली. प्रकृति त्रिगुणात्मिका असल्यामुळें तिच्या तन्वंगांवर नाना प्रकारचे रंगपूर्ण भावतरंग उमटूं लागले. त्या योगें पुरुष मोहित होऊन तिच्या देहाचे ठायीं अधिशयित झाला. तेव्हांपासून त्याला 'पुरुष' = पुरांत

त्रिदल

म्हणजे देहांत शयन करणारा, अशी संज्ञा मिळाली. त्या पूर्वी तो निर्नाम—असंज्ञित होता. याप्रमाणे स्त्रीने त्याला जसे धाम दिले तसेच नाम हि दिले. असा पुरुष स्त्रीच्या हृदयांत इतका खोल बसला की तोच तिचा पति आणि पुत्र होऊन राहिला. म्हणून पतीला पोटी पुत्ररूपाने जन्म देणारी ती 'जाया' झाली. या जायेच्या आश्रयाने पुरुषाने आपले मूळचे कंटाळवाणे 'एक-मेवाद्वितीयं' रूप टाकले आणि तो प्रजेच्या ठायी नानागुणरूपविस्तार पावला. अशी ही स्त्री पुरुषाचे एकच एक काव्य आहे आणि संपूर्ण प्रजासृष्टि हा त्या काव्याचा रसपरिपाक आहे. स्त्रीच्या द्वारे पुरुष अमर होतो अशी वैदिक श्रुति आहे. कां तर काव्याच्या द्वारे कवि अमरता पावतो.

आतां ज्या अर्थी स्त्री ही कविता आहे त्या अर्थी कविता ही स्त्री आहे. म्हणून तिला कवींनी 'काव्यवधू', 'कविताकामिनी', वगैरे नावांनी यथार्थ संबोधिली आहे. ती पुरुषाच्या हातांत गेली म्हणून स्त्रीरूप पावली असे नाही तर स्त्रीच्या हातांत हि ती स्त्रीच राहिली आहे. याचा प्रत्यय सदर कवयित्रीच्या काव्यांत पदोपदी येणारा आहे. येथे कवयित्रीच्या तोंडून कवितावधू जणुं आपले स्त्री-हृदय व्यक्त करित आहे. अशा काव्यांत स्त्रीच्या ठायी अति गूढ वसत असलेली प्रणयभावना पतिप्रेमाच्या, अपत्य-स्नेहाच्या वा प्रभुभक्तीच्या रूपाने जी वर उसळी मारून येते त्या योगे त्या काव्याला निरतिशय माधुरी प्राप्त होते. मग ते काव्य प्रभूजवळ 'मागणे' मागण्यास जावो, वा स्वतःच्या स्वैरालापाला 'बंधन' बांधित वसो—

“ मींच मागावे । हें देणें प्रभुनें द्यावे ॥ ध्रु० ॥

रविनक्षत्रां सन्निध जावे ।

अवलोकुनि त्या गूढ नुरावे ।

विहरत गगनीं नित्य रहावे ।

चंद्रिका व्हावे । हें देणें प्रभुनें द्यावे ॥

महि भेदुनि पाताळीं जावें ।
 नारायणमुखकमल पहावें ।
 शेषशायिप्रभुचरण चुरावे ।
 लक्ष्मी व्हावें । हें देणें प्रभुनें द्यावें ॥

❀ ❀ ❀
 ऋषिशपें अवतारां घ्यावें ।
 गर्भवास युगिं युगीं सहावे ।
 ब्रह्म अंगणीं मम खेळावें ।
 यशोदा व्हावें । हें देणें प्रभुनें द्यावें ॥ ”

❀ ❀ ❀
 पुरुष गर्भवास मागूं लागला म्हणजे समजावें कीं तो एखाद्या संतसंगा-
 सारख्या वंध्यासुखप्राप्तीकरितां आहे. तुकारामानें म्हटलें आहे—

“ नलगे मुक्ति धन संपदा । संतसंग देई सदा ॥
 तुका म्हणे गर्भवासी । सुखें घालावें आम्हांसी ॥ ”

पण येथें स्त्री जो गर्भवास मागत आहे तो यशोदा होऊन आपल्या
 पोटीं प्रभूला जन्म देण्याकरितां आहे ! यांत केवढें स्वारस्य आहे ?—

“ दैत्यकुलीं भक्तिस्तव जावें ।
 तनमनधन प्रभुचरणिं व्हावें ॥
 कुलदैवत नरसिंह भजावें ।
 प्रल्हादच व्हावें । हें देणें प्रभुनें द्यावें ॥ ”

स्त्रीचा जन्म भक्तीकरितां आहे. स्त्रीसारखी भक्ति कोणाला करतां
 यावयाची नाहीं. कोणा हि पुरुषभक्तानें भक्तीची दीक्षा स्त्रीपासून च घेतली
 पाहिजे. प्रल्हादाची भक्ति पुरुणांतरीं प्रसिद्ध आहे. पण स्त्रीची भक्ति
 प्रल्हादापेक्षां मोठी आहे. याचें कारण उघड आहे. पुरुषभक्ताला शेवटीं
 ‘तुका झाला पांडुरंग’ या न्यायानें स्वतःच साक्षात् प्रभु होण्याची आकांक्षा

त्रिदल

असते. स्त्रीला सदैव भक्तींत च मुक्ति दिसते. पुरुष हा भक्तभावांत स्त्री-प्रमाणें असतो. स्त्रीचा पुरुष झाल्यावांचून किंवा भक्ताचा प्रभु बनल्या-वांचून पुरुषाचा पुरुषोत्तम होऊं शकत नाही. स्त्रीला 'पुरुषोत्तम' होण्याची गरज नसते. ती आदिमाया प्रकृतींत कायमची लीन राहून 'उत्तम प्रकृति' बनते. म्हणून येथें 'प्रल्हाद च व्हावे' या कल्पनेंत नाजुक स्त्रीत्वाची छट्टा^{एक-} आहे. पुन्हा ती कुलदैवताला स्मरून आहे. हें आर्यवधूला फार च शोभण्यस्तार सारखें आहे. पूर्ण

आतां बंधनांतील स्वैर कल्पना किंवा स्वैर कल्पनांतील बंधन पहा:—

“ बंधन जगिं या किती । जरि स्वैर कल्पना अती ॥ सखे गे ॥ ध्रु० ॥

उषःप्रभेंत किति पोहलें । मी अमृतमय रंगलें ।

परि चित्रीं आलेखिती । सखे गे० ॥

नवरत्नांतरिं रंगलें । दीप्तीनें जन मोहिलें ।

मज कनकवलयिं ठेविती । सखे गे० ॥

सुरधनूंत मी खेळलें । जलतरंगिं मी शोभलें ।

काव्यांत कवी गोविती । सखे गे० ॥

शशिकला नभीं मी डुले । पीयूषें जग सिंचलें ।

नक्षत्रें परि वेढिती । सखे गे० ॥

प्रतिभुमांत मी बैसलें । आमोदें जन भारिले ।

प्रभुचरणीं मज वाहती । सखे गे० ॥

मी प्रेमजळीं डुंबलें । सौंदर्यें मन मोहिलें ।

मज हृदयीं परि कोडिती । सखे गे० ॥

भक्तींत किती मिसळलें । परब्रह्म हृदीं रंगलें ।

सन्मालिक्षेंत गोविती । सखे गे० ॥

विश्वांतरिं सामावलें । मज 'नेति नेति' वर्णिलें ।

शिवचरणीं रमली मती । सखे गे० ॥ ”

हैं बंधनांतील प्रेम एकनिष्ठ आहे. तें स्त्रीनें च वर्णविं. पुरुषाला अशा एकनिष्ठ प्रेमाची कल्पना च करतां यावयाची नाहीं. त्याकरितां त्याला स्त्रीजन्म घ्यावा लागेल. हें भक्तीचें प्रेम जरी परब्रह्मपदाला पोचलें तरी तें चिचरणाचे म्हणजे पतिचरणाचे ठायीं रममाण झाल्यावांचून कदापि झणार नाहीं. हें तत्त्व एका संस्कृत कवीनें सीतेच्या ठिकाणीं फार सुंदर णीनें विशद करून दाखविलें आहे. सीता अशोकवनिकेंत असतां तिनें का भ्रमरानें एक किडा धरलेला पाहिला. त्यावर ती त्रिजटेला म्हणाली—

“ कीटोऽयं भ्रमरी भवेदविरतध्यानात्तथा चेदहं ।

रामः स्यां त्रिजटे तथा ह्यनुचितं दांपत्यसौख्यच्युता ॥ ”

हे त्रिजटे, या किड्यास भ्रमराचें अविरत ध्यान लागलें असल्यामुळें तो जसा भ्रमर होऊन जाईल तसें मला हि रामाचें ध्यान लागलें असल्यामुळें मी जर राम झालें तर मोठें अनुचित होईल. कां तर त्या योगें मी दांपत्यसुखाला मुकेन !

कवयित्रीचा ‘निसर्गसुंदरीचा साज’ हें ‘प्रकृति’ देवीचें प्रत्यक्ष स्वरूप-वर्णन आहे. असें रूप पाहून कोणता ‘पुरुष’ मोहून जाणार नाहीं आणि स्वतःला विसरून तिच्या ठायीं विलीन होणार नाहीं ?—

“ नीलाकाशीं रंग शोभतो माझा सांगा कसा ? ।

कटींचा शालू जणुं राजसा ॥

अथांग स्वर्गंगा ही वाहे निरभ्र गगनोदरीं ।

हाच मम पदरकांड भरजरी ॥

प्राचीदिक् तेवढी उषेनें रंगुनि गेली कशी ।

कंचुकी लाल घातली जशी ॥

चमचम चमकत नक्षत्रें हीं विखुरलिं पाही वरी ।

रुळती मौक्तिक अंगावरी ॥

नभांत दिसली गतप्रभ अशी चंद्रकोर वांकडी ।

असे नथ माझी ती फांकडी ॥

त्रिदल

मागे तिच्या ठिकाणीं अपत्यरूपानें धारण केलेलें पाहिजे. नाहीं तर कालाच्या दीर्घ गतींत त्याची स्मृति राखणें तिला अति कठीण आहे. 'अपत्य' शब्दाचा अर्थ 'पतन न होऊं देणारें' असा आहे. अशा अपत्याच्या अभावीं गतधवेनें काय करावें ? तिला कोण गुरु मिळावा ? गुरु तर पाहिजे. कारण त्यावांचून आपलें मन मोकळण्याला आणि शांतवनाचे दोन शत्रू एकण्याला दुसरा आधार नाहीं. पतिगुजाची माधुरी अपूर्व आहे आणि अपत्यगुजाची तर त्याहून हि मोठी आहे. पण तदभावीं 'गुरुगुज'च गोळी करून घेतलें पाहिजे. पतिगुजाचा विषय निराळा आणि गुरुगुजाचा निराळा. एकांत जितकी अनुरक्तता आहे तितकी च दुसऱ्यांत विरक्तता आहे, आणि एकांत जितकी तरलता आहे तितकी च दुसऱ्यांत प्रशान्तता आहे. पुढील गुरुगुजाचा नमुना पहा:—

“ नवल ग झालें । गुरुचरणीं मन्मन जडलें ॥ ध्रु० ॥

पांचभौतिकीं देहमंदिरीं ।

निराकार मनिं मूर्ति ठसली ।

मीपण जाळायार्ते सजली ।

संशय फिटले । गुरुचरणीं मन्मन जडलें ॥

निजमार्गातें चुकतां वृत्ती ।

आत्मसुखाची दावुनि ज्योती ।

आणुनि ठेवी तिजला सुपथीं ।

कायीं नटलें । गुरुचरणीं मन्मन जडलें ॥

अभिमानाचें वारें हरपे ।

आपपराचें बंधन लोपे ।

ब्रह्मा सुंगी एक्यारूपें ।

दृष्टीं गमले । गुरुचरणीं मन्मन जडलें ॥

गुरु सुखाचा गुरु प्रीतीचा ।
गुरु नीतीचा आनंदाचा ।
कैवल्याचा वात्सल्याचा ।

त्यामधिं रतलें । गुरुचरणीं मन्मन जडलें ॥”

❧ ❧ ❧

तथापि हा गुरु झाला तरी कोण असावा हा प्रश्न आहे. गतधवेला
णी जिवंत गुरु असतां कामा नये. तिच्या पतीबरोबर तिचा निसर्गसिद्ध
गुरु हि मृत आहे. मग जो सत्कवि आपल्या देहानें मृत पण काव्यवाणीनें
अमर असतो तो च तिचा गुरु होण्यास सुपात्र ठरतो. असा कवि ज्ञानेश्वर
होय. अर्थात् तो च येथें कवयित्रीला सद्गुरु भेटला तर त्यांत कांहीं नवलें
नाहीं. अशा गुरुचा ग्रंथ जो आपल्या भक्तावर सद्बचनामृताचा वर्षाव
करतो तो केवळ अपूर्व असतो. या गुरुमाउलीचें नमनपूर्वक वर्णन पहाः—

“ श्रीज्ञानेशा, तुला नमन हें, तव यश गातें मी जगतीं ।
प्रतिदिनिं तव हें प्रेम भोगितां मति माझी तन्मय होती ॥
कन्येसम मी सदा धरितसें प्रीतीच्या पाशांत तुला ।
पुत्रासम सत्कार करोनी, बंधु भगिनिसम प्रेमाला ॥
असा सदा संयोग असावा, चंद्र-चंद्रिका यांत जसा ।
श्रीगुरुराया, मग मी याचिन दुसरें कांहीं नच सहसा ॥
अर्थ शब्द एकत्र राहुनी शब्द सेवि अर्थास जसा ।
स्वामी तूं मम, सेवक मी तव, सदा असो संबंध तसा ॥
तूं मम माता, तूं मम सारें, काय उणें न कळे मजला ।
तुझी कृपा मज पुरे दयाळा, मति चिंती तव पदकमला ॥
माझा आत्मा जसा आरसा, पाहो जन त्यामार्जि तुला ।
रहा विचारीं, मम उच्चारीं, आचारीं तूं रम विमला ! ॥
ज्ञानेशा, हो प्राणकुडीचा चालक माझा नित्य तसा ।
विरह तुझा मशिं क्षणार्ध होतां होवो माझा जीव पिता ॥”

❧ ❧ ❧

काव्याचा मुख्य रस शृंगार म्हटला आहे. अशा शृंगाराला विषय पति-
देव होय. पतिप्रेमाला मर्यादा नसते. म्हणून एका संस्कृत कवीने म्हटलें आहे—

“ संचारो रतिमंदिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं
चेतः कांतसमीहितावधिं महामानोऽपि मौनावधि ।
हास्यं चाधरपल्लवावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं
सर्वं सावधि नावधिः कुलभुवां प्रेम्णः परं केवलम् ॥ ”

२५१/
एक-
तार
पूर्ण

कुलस्त्रियांचा संचार म्हटला म्हणजे रतिमंदिरापर्यंत, भाषण सखी-
जनांच्या कार्नी पडे तोंपर्यंत, मनाचा व्यापार पतिवांछित जाणून घेण्या-
पर्यंत, आतिशयित मान म्हटला म्हणजे मौनधारण, हंसणें अधरपल्लवापर्यंत
आणि पाहणें पाऊल टाकण्यापर्यंत, या सर्वांस मर्यादा आहे; पण एका
गोष्टीस मात्र त्यांचे ठायीं मर्यादा नाही, ती गोष्ट कोणती ? तर पति-
विषयक प्रेम !—असें प्रेम शुद्ध स्थितींत सर्वत्र एक च असतें. मग तें पति-
पत्नींतील दांपत्यभावाचें असो वा देवभक्तांतील भक्तिभावाचें असो. म्हणून
स्त्रीला पतिदेव नसला तर तदभावीं तें स्थान देवपति घेतो. ख्रिस्तीधर्म हा
शुद्ध भक्तिधर्म आहे. त्या धर्मांत ‘चर्च’ हें स्त्रीला पतीच्या ठायीं व पुरुषा-
ला पत्नीच्या ठायीं मानण्यांत येतें. हिंदुधर्मांत श्रीकृष्णाची बाल मूर्ति हा
सर्व स्त्रियांना प्रणयाविष्करण करण्यास फार मोठा आधार आहे. तो बाल-
रूपांत पुत्र होतो आणि युवरूपांत पति बनतो. अर्थात् तेथें शृंगार आणि
वात्सल्य या दोहोंचा उत्तम परिपोष घडून येतो. पुन्हा येथें कृष्ण आणि
राधा हें जसें एक प्रणयी युग्म आहे तसें अधर आणि बांसरी हें दुसरें युग्म
आहे. हीं दोन युग्में म्हणजे संस्कृत आणि मराठी काव्यांचें जणुं जीवन च
आहे. सदर काव्यगुच्छांत कवींचीं आणि कवयित्रींचीं मिलून या विषया-
ला अनुलक्षून दहा गीतें आहेत. ‘कृष्णाचें गाणें’ हें साधें कृष्णाच्या बाल-
लीलावर्णनपर आहे—

“ कृष्ण माझा प्राणसखा । देखिलागे काय कुणी ? ॥ ध्रु० ॥

मृत्तिकेसि भक्षुनिया । विश्व दावि चक्रपाणी ।
उखळीसि ब्रह्म बांधी । देखिलागे काय कुणीं ? ॥

ॐ ॐ ॐ

गोपिसंगें गातो गाणीं । तालावर गोक विणी ।
‘शिवकांता’ लागे चरणीं । देखिलागे काय कुणीं ? ॥ ”

‘प्रणयपत्रिका’ ही प्रोषितभर्तृकेने आपल्या ‘मनिचें गोपन’ कथण्यास
आपल्या प्रियकराकडे पाठविली आहे—

“गे प्रणयपत्रिके बाई ! कथिं गोपन माझ्या मनिचें ॥ध्रु०॥

ॐ ॐ ॐ

“बांधिला तरूला झोला स्मृति तुझी होइ त्या काला ।
झाणिं त्याग त्याचा केला सुखदायक दुःखद झाला ।
मज वैजयंति ही माला तुजविणें खुपे देहाला ।

तापवी उटी अंगाला ।

सुमशय्या खुपते मजला ।

मज जाळिति विरहज्वाला ।

गे प्रणयपत्रिके बाई ! कथिं गोपन माझ्या मनिचें ॥ ”

ॐ ॐ ॐ

‘चुकलेलें वासरुं’ हे कवीनें गायिलेले एका बाल गौळणीचे विरहोद्गार
आहेत, आणि ‘बंधिता’ ही कवयित्रीनें वर्णिलेली खंडिता मानिनीची
क्षणकान्याची उक्ति आहे.

“तुजसाठीं सखया ! त्यजिला मीं संसार ।
फसविलें मला तूं भोळी मी परनार ॥ ध्रु०॥

ॐ ॐ ॐ

एकांतीं कितितरि दिधलीं मज मधुवचनें
तीं सांगुं कुणाला ? वदुं कवण्या वदनानें ? ।

जाणसी एक तूं किंवा माझें सुमन ।
 वद दुजा कुणाला धरूं जामीन ।
 भुलविल्या कितिक ब्रजनारी अजवरी ।
 घेईन जाव तव याचा कधिं तरी ।
 हें पुरें समजुनी राहीं अंतरीं ।
 मी सर्व जनामधिं धरिन तुझा रे पदर ॥ फसविलें० ॥

एक-
 तार
 र्ण

कवीचे 'विरही राधेचे उद्गार' आणि कवयित्रीची 'राधा' यांतील विषय जरी एक नच असला तरी एकांत कवीला राधेची प्रतिमा कल्पनेनें सजवावी लागली आहे आणि दुसऱ्यांत रतिपर्युत्सुका राधा कवयित्रीच्या ठिकाणी साक्षात् अवतरली आहे. कवीच्या राधेचे उद्गार एका—

“कोठें गेलासी ? कन्हैय्या । कोठें लपलासी ॥ ध्रु० ॥

प्राण तुजविणें कंठीं आले
 मना विश्व हें शून्य भासलें
 आरामस्थळ दुजें न उरलें ॥ कोठें गेलासी ? ”

मोहविशी मज येउन धामीं
 वृषभानूची सुता असें मी
 आलें येथें तुजकरितां मी ॥ कोठें गेलासी ? ॥

प्रेमा सोडुनि माझ्यावरिंचा
 निष्ठुर यापरि होशी कैचा ?
 छंद तुझा मज लागे साचा ॥ कोठें गेलासी ? ॥

भिरि भिरि कितितरि वटीं हिंडलें
 पडुनि चुकामुक रूप न दिसलें
 त्वन्मूर्तीचें वेड लागलें ॥ कोठें गेलासी ? ॥

प्रातःकाळीं लगवग आलें
तरिहि वनीं मम नेत्र न धाले
नेत्रांनीं निःश्वास सोडिले ॥ कोठें गेलासी ? ॥

कुंजामधुनी धावत येउनि
झाकी नेत्रां करकमलांनीं
बोल प्रेमवच माझ्या कानीं ॥ कोठें गेलासी ? ॥

भेट देइ तूं मज लवलाही
तुजविण होई लाही लाही
तुजवांचुनि मज आश्रय नाहीं ॥ कोठें गेलासी ? ॥

❧ ❧ ❧

आतां कवयित्रीच्या राधेची प्रणयावस्था पहा—

“ टाकुनियां सखया मजला ! अजि जाउं नको मथुरेला ॥ ध्रु० ॥

अशनपान तें मी त्यजिलें
वेष भूषण केश न रचिले
नेत्रातिरिं जीवन उरलें
दे दर्शनसुख तूं मजला ॥

❧ ❧ ❧

जाहली तुला स्मरबाधा
भक्तिभाव माझा साधा
विनवितें तुला मी राधा
अजि विसर तुला कां पडला ॥

❧ ❧ ❧

तांबूल त्रयोदशि केला
पुष्पहारही गुंफीला

प्रिय सखा मंदिरीं आला
तो क्षणांत मन्मथ झाला ॥
केशांनीं पदरज पुशिले
गोरस तें हातीं दिधलें
घर्मबिंदु पदरा टिपले
रणवेष स्वयें उतरीला ॥

❧ ❧ ❧

शुभ शकुन मला किति झाले
व्रतदानोद्यापन केलें
परब्रह्म मला हें भुललें
नत राधा प्रभुपदकमला ॥ ”

❧ ❧ ❧

‘राधेचें वेड’ हें अति गोड आहे. तें मुग्धेच्या मानसांत खळबळणारे शुद्ध प्रणयाचे एकावर एक भावतरंग आहेत. ते स्त्रीनें च वर्णन करून दाखविले तर पुरुषाला समजणार. एरवीं ते त्याच्या कल्पनेच्या पलीकडे आहेत.—

“ मनासि जडलें पिसें । वदुं कसें जसेंच्या तसें ? । सखे ग ॥ ध्रु० ।
फिरतसे वनीं उपवनीं । जणुं गमे येत मागुनी ।
झांकि नयन कसे हा झणीं । सखे ग ॥
लपे क्षणांत कोठें तरी । मम वृत्ति होय बावरी ।
मग हळूच धरि मज करीं । सखे ग ॥
क्षणोक्षणीं भास हो मला । सन्निधीं उभा राहिला ।
ओढितो धरुनि अंचळा । सखे ग ॥
निज आंकिं मला बसवुनी । म्हणे ‘दावि मला गावुनी’ ।
झालें चूर मनीं लाजुनी । सखे ग ॥

मी रुसोनि बसता दुरी । विनवी मज नानापरी ।
 कुरवाळी हृदयावरी । सखे ग ॥
 निशि निजे एकली घरीं । स्वप्नांत वाटलें परी ।
 मृदु ओष्ट कपोलावरी । सखे ग ।
 अंतरीं ध्यान लागलें । चहुंकडे रूप संचलें ।
 लोचनीं प्रेम चमकलें । सखे ग ॥ ”

ॐ

ॐ

ॐ

आतां एका ठिकाणीं एका कवयित्रीनें 'बांसरी' वाजवून तींत राधिकेचा सवतीमत्सर आलापिला आहे तर दुसऱ्या ठिकाणीं दुसरीनें प्रीतीचा 'वेणुनाद' झणत्कारला आहे. तथापि 'विश्वमोहिनी'चा रस कांहीं निराळा च आहे. तिची सर कोणाला च येणार नाही. ती केवळ उच्च प्रतिभेची मूस आहे. तींत पदलालित्य आणि अर्थगांभीर्य यांची उत्तम जोड असून प्रसाद ओतप्रोत भरला आहे. अशी ही विश्वमोहिनी खरोखर जनमनमोहिनी नाम-सार्थ आहे यांत किमपि संदेह नाही. तींत केवढी प्रसन्नता भरली आहे ती पहाः—

“ ऊठ मनोहर वाजावि सखया कृष्णा तव सुरली ।
 गानसुधान्तरिं देवा तव रे आत्मवृत्ति सुरली ॥
 देवि शारदा स्वांकावरला अति सुस्वर वीणा ।
 करुनि दूर लवलाहीं होई उत्सुक तव गाना ॥
 कल्पवृक्ष वर पारिजातक स्वर्गीं बहु डोले ।
 सुमवृष्टीतें करावयाला मंद मंद हाले ॥
 आलिंगाया प्रियकर पतिला कालिंदी आली ।
 भान हरपुनी गानसुधेनें मंदगती झाली ॥
 कोकिलसारसचंडोलांनीं नभिं केली दाटी ।
 मत्स्यकूर्म ते जलचर आले यमुनेच्या काठीं ॥

मयूर नाचति आनंदानें हालविती माना ।
 त्याजिती मृग जलपान ऐकुनी मधुर मधुर ताना ॥
 तृण चरतांना देति गोधनें वत्सा स्तनपाना ।
 तोंच ऐकता सुस्वर गाना उभारिती काना ॥
 कुंभ घेउनी लगवग जाती गोपींचा मेळा ।
 मुरलीनादें तिथेंच निश्वल चित्रासम झाला ॥
 बघता तव मुखचंद्र गोपिका स्वानंदीं रमल्या ।
 चंद्रोदय होताचि कुमुदिनी सरोवरीं फुलल्या ॥
 दीपराग तूं आळविता भू प्रकाशमय झाली ।
 त्यायोगें चमकत नक्षत्रें कुतूहलें जमलीं ॥
 आळवितोसी सांग कोणता गोपाला राग ।
 ज्यायोगें विश्वांत संचरे एकच अनुराग ॥
 आवरि ही मोहिनी मोहना, विश्व स्थिर भासे ।
 'सोऽहं' नादीं रमले सारे उरें द्वैत कैसें ॥
 धन्य धन्य वसुदेव देवकी येशि जिच्या पोटीं ।
 धन्य तूंहि हें विश्व निर्मिलें जणुं मुरलीसाठीं ॥
 सप्तसुरांतुनि श्रुति, स्मृति, श्रीगीता ही कथिसी ।
 'मामनुस्मर' सूत्रीं विश्वा गोंवुनि उद्धरिसी ॥ ”

पुरुषाचें प्रणयकाव्य जितकें उच्छृंखळ असतें तितकें स्त्रीचें नसतें.
 याचा प्रत्यय सदर स्त्री-पुरुषमिश्रित काव्यगुच्छांत पदोपदीं येणार आहे.
 निसर्गतः पुरुषाचें मन जसें उथळ तशी त्याची रति हि उथळ. म्हणून
 तिचा शब्दध्वनि फार असतो. उलट, स्त्रीचें मन जसें खोल तशी तिची
 रति हि खोल. म्हणून प्रायः ती निःशब्द असते. उदाहरणार्थ, कवीचें
 'सोडी मी तुज ना आतां' हें प्रणयगीत पहा—

“ किति दिन मी वाट जयाची पाही तो दिवस उदेल।
 सोन्याचा दिन गमवी जो तो मानव जन्मीं फसला।
 किति दिवसानें मजजवळीं एकांतवास तव घडला।

संलग्न हृदय होऊं दे
 तो दुजाभाव जाऊं दे
 हृदयांतरिं मजला स्थल दे

ठेवीन धरोनी तुजला सोडी मी तुज ना आतां ॥

❧ ❧ ❧

नजरेच्या बंदीमाजी सारसाक्षि तुज कोंडावें।
 झोल्यांत बाहुंच्या दोन्ही सारखें तुला झुलवावें।
 सुममृदु प्रेमपाशांनीं बांधुनिया तुज टाकावें।

जाहलें काय ना कळतें
 भांबावुनि वृत्ती जाते
 हा योग अकल्पित वाटे

किति वेळ जरीही झाला सोडी मी तुज ना आतां ॥

❧ ❧ ❧

पुनरपि तव गांठी पडणें कोणीं तें वद सांगावें।
 किति सायासानें पडली किति बोलुनि वाटे घ्यावें।
 पुरवीन हेतु मम मनिंचा मग पाहिन काय करावें।

अधरामृत प्राशन करुनी
 प्रेमानें कवटाळुनी
 आकंठ तृप्ति मग करुनी

बोलेन नंतरी बोला सोडीन तुला मी आतां ॥

कवीचा 'प्रियाविरह' आहे. तो त्याच्या विधुरावस्थेंतील पत्नीविरह होय. कवयित्रीचा पतिविरह आणि कवीचा पत्नीविरह यांत जमीन-

त्रिदल

अस्मानाचें अंतर आहे. एकांत तो आत्यंतिक आहे, दुसऱ्यांत तात्पुरता आहे. आर्यस्त्रीच्या वधव्यांतील पतिवियोग आत्यंतिक असतो. तिचें जीवननाटक एकांकी असतें. अंकाच्या शेवटीं एकदां पडदा पडला म्हणजे तो कायमचा च. कवीच्या नाटकांतील एक अंक संपला तरी त्यापुढें दुसरा आहे. त्यांतील नेपथ्य पुन्हा नवीन आहे. असा प्रकार स्त्री-जीवनांत नाहीं. अर्थात् प्रियाविरहांतील काव्य जेवढें शब्दांत मंडित करतां येणें शक्य होतें तेवढें केलें आहे.—

“जातां त्यजून सखि, तूं मजला जगाला
आनंद सर्व मजपासुनि दूर झाला ।
केव्हां मला मरण येइल हेंचि चिंतीं
होवो तुझा मर्शि कधीं न वियोग चिंतीं ॥

आशाविनिर्मित अशा तुटतांच झोला
माझा जगाविषयिंचा भ्रम दूर झाला ।
जें सौख्यपूर्ण गमलें जग एक वेळ
तें जाहलें मज अतां तृणतुल्य फोल ॥

❧ ❧ ❧

आशा किती तरि तुवां मनिं बांधियेल्या
त्या हाय ! अज्ञ अबले ! जगिं फोल झाल्या ।
पुष्पासमान सखये, जगलीस येथें
चित्तास दाहि वरचेवरि हें मनातें ॥

‘हे जाउनी दिन असे सुख तें मिळेल’
हेची विचार असती मनिं सर्वकाळ ।
आशाविहंग गगनीं करतो भरारी
तो काळव्याध करि कृतन पक्ष सारी ॥”

❧ ❧ ❧

पुरुषाचें हें स्मशानवैराग्य फार काळ टिकणारें नसतें. कारण 'प्रेमाचे बोल' हे कदाचित् पूर्वप्रेमाचे असतील वा नूतन प्रेमाचे हि असूं शकतील.—

“जगिं प्रेमाच्या एका बोला मनुज भुकेला असे ।

साहिल दुःख इथें राजसे ॥

✽ ✽ ✽

स्निग्धदृष्टियुत दोन शब्द जरि बोलशि मिळतें मला ।

सौख्य जें त्याला जगिं ना तुला ॥

त्या शब्दांना स्मरुनि कंठिं दिन चारसहा त्यावरी ।

अवती पुनरपि चिंतासरी ॥

✽ ✽ ✽

प्रेममधुवनीं मधुप गुंगला एकेकाळीं सखे ।

आतां भिनळीं अंगीं विखें ॥

तुझेच चिंतन निशिदिनिं केलें ध्यास तुझा लागला ।

प्राण हा त्वन्मय मम जाहला ॥”

✽ ✽ ✽

पुरुष हा निसर्गजात कवि असल्यामुळें त्याला काव्यविहार करण्यास फार मोठा प्रदेश मोकळा असतो. स्त्रीचा काव्यप्रदेश त्या मानानें फार मर्यादित दिसतो. म्हणून पुरुषाच्या काव्यांत जसे सर्व रसभाव प्रकट होतात तसे स्त्रीच्या काव्यांत होत नाहींत. विश्वनाथानें साहित्य-दर्पणांत काव्याची व्याख्या 'वाक्यं रसात्मकं' अशी केली आहे. आतां मूळ नाट्यांत “शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥” असे आठ च रस मानले आहेत. यांपैकीं शृंगार, हास्य, करुण आणि अद्भुत हे सौम्य आहेत व रौद्र, वीर, भयानक आणि बीभत्स हे तीव्र आहेत. अर्थात् स्त्रीच्या काव्याला पहिल्या चारांना च स्थान आहे. दुसरे चार तिला वर्ज्य आहेत. या आठांना धरून

त्रिदल

पुढें शांत आणि वात्सल्य हे दोन रस अधिक निघाले आणि मराठी काव्यांत भक्ति हा अकरावा रस प्रधान होऊन बसला. स्त्रीच्या काव्याला शृंगार, वात्सल्य आणि भक्ति या तिहींचाच मुख्य आश्रय आहे. पुरुषाच्या काव्यांत शृंगाराबरोबर वीररसाचें हि सारखेंच महत्त्व आहे आणि या दोहोंच्या अनुषंगानें बाकीच्या सर्व रसांचा समयोचित परामर्ष आहे. म्हणूनच जगांतील सर्व मोठमोठीं पुरुषकृत ऐतिह्य काव्ये वीररसानें ओथंबलेलीं आहेत. स्त्रीचें संपूर्ण वीर्य तिच्या शृंगारांत आहे, तर पुरुषाचा संपूर्ण शृंगार त्याच्या वीर्यांत आहे. वीररसाला धरून मुख्य अनुयायी रस रौद्र, भयानक आणि बीभत्स हे आहेत, तर शृंगाररसाला धरून करुण, वात्सल्य आणि भक्ति हे आहेत. हास्य, अद्भुत आणि शांत हे उभयपक्षां समसमान आहेत.

सदरहू काव्यगुच्छांत जरी इतक्या सर्व रसांचा परिपोष नसला तरी कवीच्या काव्यांत कवयित्रींच्यापेक्षां त्यांचा विस्तार अधिक आहे यांत संशय नाही. शिवाय त्याचें काव्य हि विविध आहे. त्यांत निरनिराळे प्रसंग मोठ्या कुशलतेनें वर्णिले आहेत. त्यांत शृंगार ओतप्रोत भरला आहे, मध्ये थोडथोडा वीररस चमकत आहे, आणि त्यांना धरून कारुण्य आणि भक्ति यांच्या ठायींठायीं रंगछटा उमटल्या आहेत. येथें क्वचित् वात्सल्याचा सौरभ आहे, पण रौद्र, भयानक, बीभत्स आणि अद्भुत यांचा गंध हि नाही. पुन्हा येथें किंचित् वेदांती शांतता आढळते आणि हास्याचें विलसित दिसून येतें. तथापि पुष्कळवेळां ही शांतता हास्याच्या पदाला प्राप्त होते आणि हास्य निराशेच्या शांतीला पावतें.

‘उषःकाल’ हें वर्णनात्मक गीत आहे:—

“ उदयाचलिं रवि आला उजळल्या दिशा ।
तिमिराची झालि पहा काय ही दशा ॥ ध्रु० ॥

लाली पूर्वेस चढत ।

अंधकार नष्ट होत ।

तारागण लपुनि जात । पातली उषा ॥

शीतपवन मंद सुटत ।
 नलिनीना कंप देत ।
 सृष्टी आनंदभरित । डोलते मुदा ॥
 विहगवृंद गाननिरत ।
 मनुजांचें भान हरत ।
 ईशाचें स्तवन करित । गोड गायनें ॥

ॐ ॐ ॐ

लाल शालु लेवुनिया ।
 पत्युत्सुक होउनिया ।
 सृष्टी आनंदुनिया । ठाकली उभी ॥ ”

‘बाल्य’ हें वात्सल्याचें छायाचित्र आहे:—

“ बालपणांतिल सौख्य मनाला मोहवि कितितरि परी ।
 येइ ना त्याची कोणा सरी ॥

ॐ ॐ ॐ

अस्पष्टाक्षर शब्द मुखीतुनि येती ते बोवडे ।
 त्यामधें सकल काव्य सांपडे ॥
 स्तनास लावी माय लेंकरा सौख्य न वणूं शके ।
 इथें ती कविची वाणी थके ॥
 बालक पाना करित पाहतो इकडे तिकडे जरा ।
 वाटतें आहे ‘राजा’ खरा ॥
 बाला तुजला सत्य वाटतें काय उणें रे तुला ।
 आइच्या मांडीवर प्रेमला ॥
 राजा पृथ्वीचा जरि असला सौख्य न त्याला मिळें ।
 करतो हेवा तव यासुळें ॥

ॐ ॐ ॐ

त्रिदल

‘भागीरथी’ हें गंगेचें वर्णन आहे. या वर्णनाशीं कवयित्रीचें ‘यमुना’ वर्णन तुलना करून पाहण्यासारखें आहे. कवि आपल्या मित्रजनांना सांगतो—

“ सुरम्य स्थल हें अहा क्षण विसरुनि देहा पहा । गड्यांनों ॥ ”

तर कवयित्री आपल्या सखीजनाला उद्देशून म्हणते—

“ सुरम्य यमुना किती । जाइ भुलूनि माझी मती । सखे गे ॥ ”

“ही प्रशंति भागीरथी
मन्मनास मोही किती

“तव जलौघ ये खालतीं
हा प्रशंति झाला किती

जणुं प्रसन्नवदना सती । गड्यांनों ॥” ही उदारहृदया सती । सखे गे ॥”

भागीरथी काय, किंवा यमुना काय, दोघी सती च. पण एक प्रसन्नवदना आहे तर दुसरी उदारहृदया आहे. अर्थात् एक सर्व जगाचें पातक धुऊन टाकते तर दुसरी सर्व जगाला आपल्या हृदयांत आश्रयस्थान देते.—

“जणुं जगन्नाथ-वाग्दारी
अवतरे भूतलावरी

“तव विशाल हृदयस्थलीं
वसती जलचर या जलीं

ने सकल पातकां दुरी । गड्यांनों ॥” जीवनामृता तूं भली । सखे गे ॥”

पुन्हा यमुना ही जरी बाहेरून कृष्णवर्णा असली तरी अन्तःकरणांत विमल प्रीतीनें अति धवला आहे. कशी ? तर—

“ नभशशितारंगण दिसें

तव जलांत प्रतिबिंबसें

हृदि विमला प्रीती वसे । सखे गे ॥ ”

अशी यमुना जशी आपल्या प्रियपतीला आलिंगन देण्याकरितां जाते तशा, कवयित्री आपल्या सख्यांना म्हणते, आपण हि आपल्या पतिस्वरूपीं मिळून जाऊं—

“गे सखिनो वेगें जाऊं
पातिप्रेमालिंगन देऊं
तत्स्वरूपीं मिलुनी राहुं । सखे गे ॥”

❧ ❧ ❧

कवीचा ‘वनविहार’ आणि ‘सागरसहल’ हे दोन वर्णनात्मक प्रणयप्रसंग आहेत. एकांत तो आपल्या प्रियसखीबरोबर वनांत विहरत आहे आणि दुसऱ्यांत समुद्राच्या रेतेंत हिंडत आहे. वनविहाराची स्मृति तो आपल्या प्रियेला येणेंप्रमाणें करून देत आहे—

“निर्मानुष वनि वृक्षततींतुनि गिरिगव्हरिं गेलों ।
हाल अपेष्टीं गणिलें नाहीं सहवासीं रमलों ॥

❧ ❧ ❧

पानीमधुनी झपझप जातां छुमछुम नाद निघे ।
पायीं पैजण बांधुनि रुणझुण चालशि वाटे गे ॥
हिंडत असतां श्रांत होशि तूं श्रम होती पथिंचे ।
श्वासोच्छ्वासें उरोज हलती भाते मदनाचे ॥

❧ ❧ ❧

‘दमलिस किति गे पुसुं काय तव घर्म’ ? असें बोलें ।
‘नको येवढें’ हंसुनि वदासि तूं मदीय मन कळलें ! ॥

❧ ❧ ❧

किरिं किरिं हें रानकिड्यांचें सतत तिथें चालें ।
शब्द न ऐकूं येत आपुले आपणास बाले ॥
“खळखळ” शब्दें गात आडवा प्रवाह ये मोदें ।
ओंचे बांधुनि, जपुनी चाले, करिं मम तव कर दे ॥
वृक्षतती ही तीरावरची प्रतिबिंबित झाली ।
हलती राई दिसली जलिं जणुं धरणी थरथरली ॥

❧ ❧ ❧

त्रिदल

गुलाब फुलले वनांत गालावरिही तव खुलले ।
कोणाचा स्वीकार करावा ? मन माझे भुलले ॥
'गुलाब या मज काढुनि' म्हणशी सरकें मी पुढतीं ।
रुतले कंटक रतिनाथाचे बाण जणूं घुसती ॥”

‘सागरसहल’ हा रात्रीच्या समयाचा आहे. अर्थात् त्यांतील वर्णन निराळ्या थाटाचें आहे.—

“ आठवतें ना सागरतीरीं त्या रात्रीं फिरलों ।
नभःप्रांगणीं देखुन इंद्रू तान्यांसह धालों ॥
निसर्गदेवीप्रिय बघुनी स्थल प्रमुदितमन झालों ।
हातामध्ये हात गुंफुनी प्रेमें कुजबुजलों ॥
स्निग्धदृष्टिनें पाही तुजला बोलत असतां मी ।
त्वन्मुखिं रमतां मम देहाचा राहिं न मी स्वामी ॥
सागरलहरी येती लोळत कितिदां जवळ तदा ।
गुपित आपुलें ऐकाया परि परतति शिवुनि पदा ॥
शशिप्रकाशीं चमकति लाटा उजेड-अंधारीं ।
रत्नांचा जणूं पडदा कोणी हालवि हळुवारी ॥
पार्यांखालुनि वाळू भुरुभुरु घसरे सुखकारी ।
वाटे कोणी मांसल कोमल हस्तें चरण चुरी ॥
पदसंस्पर्शन वाळुस घडलें कोमल तव सखये ।
म्हणुनि कोमले, तुझ्या मनासम मृदु ती होय सये ॥”

वाळूला तुझ्या कोमल पायांचा संस्पर्श झाला म्हणून तीं मऊ झाली. कशासारखी ? तर तुझ्या च मृदु मानसासारखी. श्रीरामाच्या पदस्पर्शानें जर दगडाची स्त्री होते तर प्रियेच्या पदस्पर्शानें वाळूला कोमलत्व कां न यावें ? तसें च बाणभट्टानें मानिनीच्या प्रणयकोपाचें वर्णन करतांना जें म्हटलें आहे,

“ कुचप्रत्यासत्या हृदयमपि ते चंडि कठिनम् ।”

—त्या न्यायानें कठिण कुचांच्या सहवासानें जर हृदय सुद्धां कंठीण होतें, तर मृदु मनाच्या साहचर्यानें सखीचें पादपंकज हि मृदु कां न व्हावेत ! या सागरसहलाचे शेवटीं तेथें जलधीच्या पृष्ठभागावर कवीला जें एक तारुं दिसलें त्यावरून त्याच्या मनांत उद्भवलेले विचार खरोखर हृदयंगम आहेत.

“ जलधीवरतीं दिसले तारुं मनिंच विचार करूं ।

संसारार्णविं ऐसें आपण तारुं हाकारूं ॥

बसुनी दोधें तारुंमध्ये पुढें पुढें जाऊं ।

प्रेमफरारा विश्वासाच्या दांडीवर चढवूं ॥

सुख शांती हीं दोन वल्हीं मी करांत घेईन ।

सत्त्वसुकाणूं करांत तूं धरिं नीट सावधान ॥

सुकर्णधारा नौका असली जन्मोदयिमधुनी ।

संतत नेऊं भीति न तूं धरिं आठव देव मनीं ॥

पैलथडीला जाण्याची नच आस धरूं चितीं ।

मारित राहूं वल्हीं, जगाची रात्र सरे तंव, तीं ॥ ”

येथें मूळच्या प्रेमाच्या कारंजातून उडालेले शांतीचे फवारे फिती बहारीचे आहेत ! त्यांत पैलथडीला जाण्याची इच्छा न धरतां जगाची रात्र संपेपर्यंत सतत वल्हीं मारीत राहण्याची कल्पना जितकी अभिनव आहे तितकी मननीय आहे. आजपर्यंत जो जो कवि पहावा तो तो पैलथडी गाठण्याची धडपड करीत असलेला दिसतो व म्हणून कायमच्या निराशेच्या भोंवऱ्यांत सांपडून अखंड गिरक्या मारीत राहतो. प्रस्तुत कविवरानें ही पैलथडी एकदम झुगारून देण्यांत मोठें धैर्य दाखविलें आहे. अर्थात् आज जरी त्याला जगाची एक च एक रात्र दिसत असली तरी कांहीं काळानें जेव्हां तो जगाचा उजाडलेला दिवस पाहील तेव्हां त्यांत च या भवसागराला पैलथडी नाहीं हें सत्य त्याच्या दृष्टिपथावर ठळक उभें राहील.....

‘प्रेमोद्भव’ आणि ‘मार्गावर’ यांत स्त्री-पुरुषांची एकमेकांकडे पाहून जी प्रेमानें वृत्ति बावरेते ती वर्णिली आहे.—

त्रिदल

“ नेत्रीं विंबित रूप जाहलें ठसलें हृदयांतरां ।
उपजे प्रेमभाव अंतरां ॥

नेत्रां गेले नेत्र भिडोनी भानहि हरपें कसें ।
कळें ना काय मनीं होतसें ॥ ”

ॐ ॐ ॐ

‘रंगपंचमी’चा प्रेमरंग कांहीं अपूर्व आहे.—

“ ह्या रंगपंचमीं दंग होउनी रंग खेळुं सखया रे ॥ध्रु०

ॐ ॐ ॐ

बाहुंनीं तूं वेढिं मातें
देइ गाढालिंगनातें
प्रेमाच्या रंगें घाली न्हाणा रोमांचित शरीरातें ॥
हृदयांचे सोडीं बंध
हृदहृदाला आजि सांध
मी प्रीतिकैफें झालें सखया आतां पाही धुंद ॥

ॐ ॐ ॐ

जलामध्यें विंब जैसें
मन्मनीं तव रूप तैसें
मम हृदयसारसीं प्रीतीरेषा अचुक उठे मज भासे ॥
केतकीसम अंग भिजतें
फुलति कांटे शरीरातें
अंगावर निथळे रंग जणूं मी प्रीतीनें पाझरतें ॥

ॐ ॐ ॐ

‘सवदा’ हा प्रीतीचा सवदा होय. कवयित्रीची ‘वंचिता’ या च धर्तीवर आहे.—

“बधुनि तुला मन बावरतें । आवरिता नच आवरितें ॥
खुल्या मनें बोलें तुजसी । चोरगतीनें मनिं शिरसी ॥”

❧ ❧ ❧

हास्य दिसें तव सुखावरी । नयनसुरी उरिं जाय पुरी ॥
सालस समजुनि फशिं पडलें । मधुर बोलण्या मी भुललें ॥”

❧ ❧ ❧

‘संक्रमण’ हें तिलसंक्रमणाला धरून प्रीतिसंक्रमणाचें दुःखकथन आहे—

“तिलसंक्रमणीं मोद पावती सकल लोकभावना ।
परि तव प्रीतिसंक्रमणानें होति हृदयिं वेदना ॥

❧ ❧ ❧

‘तिळगुळ घ्यावा गोडच’ ओष्टीं अडखळतीं अक्षरें ।
हाय, सखे, नशिवास तेंहि ना जल नयनांतुनि झरें ॥
पुटें प्रीतिचीं चढति न आतां फुका जळत मी बसें ।
तीळहि नुरलों प्रेमें गुंठित तिळगुळ होणें फसें ॥”

❧ ❧ ❧

‘पोपट’ हा मैनेला प्रेमाची आण घालून झुरणीस लावणारा राजबन्सी (Don Juan) आहे. ही लावणी कविराय रामजोशाच्या सुप्रसिद्ध ‘सुंदरा मनामधि भरलि, जरा नाहिं ठरलि, हवेलित शिरलि, मोत्याचा भांग’ या चालीवर आहे. यावरून कवीचा जुन्या शाहीरांशीं चांगला परिचय असल्याचें उघडकीस येत आहे—

“हा पोपट विपिनीं येइ, सुस्वरें गाइ, भारुनी बाइ,
करी बेभान ॥

शीळेची सांगे खूण, सुखाची खाण, जिवाची आण,
जाइ घालून ॥”.....

❧ ❧ ❧

‘लतिका’ हि प्रेमाची लतिका आहे—

“ हा वारा येइ भरारा, हरुनि श्रम सारा, देइ निवारा,
नयनांतुनि वाहति धारा ॥

✽

✽

✽

वनिं दिसे लता कोंवळी उभी ठाकली, स्मृती जाहली
वेलींत सखी मज दिसली ॥

सुकुमार अंग अनिवार, सुधेची धार बोलते नार,
मच्चित्त करी बेजार ॥

कंटकीं पुलकिता लता, यौवनीं रता, पादपीं चढता
हा कामवात वाहता ॥

हासरी लाज पसरली, प्रीतिनें न्हालि, वृत्ति बावरली
सौंदर्यप्रभा फांकली ॥

भूतलीं धन्य तो जाण, सुखा न च वाण, प्रीतिची खाण
हो पादप तव जो कोण ॥

क्षण वेलिंत सखि मज दिसे, मनाला पिसें, लागलें असें,
भरलों मी प्रीतीरसें ॥ ”

✽

✽

✽

‘पिंजन्यांतील पोपटास’ अनुलक्षून जें करुणगीत आहे तें परदास्यांत
स्त्रिचपत असलेल्या कोणा हि मानी नरास उत्तम लागूं पडणारें आहे.

“ शुका, असा तूं पंजरवासी झुरसी कितितरि मनीं !
देह झिजविला फला न भाक्षिसि, ध्यान असें कां वनीं ? ॥
स्वातंत्र्यप्रिय तव वृत्ती ती लोपुनि जाई कशी ? ।
परदास्याचें बंधन पायीं आलें पडशी फशीं ॥
स्वातंत्र्याच्या लीला स्मरशी वाटे निशिदिनि मनीं ।
हाय ! काय हें घडलें तूतें पडशी निर्दय जनीं ॥

राहणार का आयु जौवरी ऐसा पंजरिं परी ? ।
 स्वातंत्र्यास्तव जन्मोनीया दास्य येतसें शिरीं ॥
 मनिंच्या आशा विरोनि जाती जीवित जड वाटते ।
 सनिश्वास अश्रुंनीं संतत हृदय तुझे दाटते ॥
 जन्मा येता शुका समजशी आयु गुलाबापरि ।
 तुझ्या नशीबीं कंटक आले गुलाब अन्या करीं ॥
 फडफड करिशी पंजरिं आतां, जीव शिणविशी वृथा ।
 होउनि जायाचें तें गेले शोक करीसी अतां ॥
 क्षीण क्षीणचि यापरि होउनि झुरसी अंतरिं शुका ।
 सकल जन्म हा हाय ! हाय ! तव गेला ऐसा फुका ॥ ”

‘ज्योति’ हें स्वनितक प्रेमालापाचें आहे. त्यांत रोज सायंकाळ झाल्या-
 बरोबर जी दिव्याची ज्योत अभिसारिकेसारखी चोरट्या पावलांनीं आंत
 प्रवेश करिते आणि नवोढेसारखी अधीर पतीच्या सन्निध कांपत उभी
 राहते तिचें सुंदर वर्णन आहे. ‘संशयनाटिका’ हा नायक, नायिका आणि
 दूति यांतील चाटु संवाद आहे. ‘दैव’ हें आपलें ठिकठिकाणचें दुर्विलसित
 कथन करित आहे. ‘भोळा जीव’ हें स्वनितक एका चिमणीच्या घरटें
 बांधण्याच्या वृथा प्रयत्नावरून मानवाच्या प्रयत्नाची विफलता सांगत
 आहे. ‘वाढदिवस’ हें स्वनितक आनंदाकडून दुःखाकडे आणि आयूकडून
 मृत्यूकडे नेणारा मार्ग दाखवीत आहे.—

“जातां काळ अधिक याच परिनें वाटे मना नंतरीं ।
 नाहीं वाढत आयु मात्र जवळी ये मृत्यु तो जो दुरी ॥
 आयुर्माप कमी कमी भरतसे तें वर्ष जातां नवें ।
 दुःखाश्रु गळती मनास पटले आयुष्य ऐसें सवें ॥ ”

त्रिदल

‘संसाराटवी’मध्ये जीव आणि मुक्ति यांचा लपंडाव वर्णिला आहे. या लपंडावांत सदा राज्य जीवावर आहे आणि मुक्ति त्याला सारखी नाचवीत आहे. वस्तुतः मुक्तीचें श्रेयस् काल्पनिक आहे, म्हणून मिथ्या आहे. अशा मुक्तीच्या मार्गें जीवानें घटकाभर हि न लागतां आपल्या श्रेयसाकडे पहावें हें त्यास उचित आहे. हें श्रेयस् म्हणजे जीवाचें जीवित, उन्नत जीवित, अत्युन्नत जीवित. असें जीवित जीवाचें बंधन आहे, ‘मुक्ति’ नाहीं हें उघड आहे.

‘विश्रान्ति’ ही कवीला सत्यसृष्टींतील द्वैतांत सखीच्या प्रेमालिंगनावांचून इतरत्र कोठें च मिळेलशी दिसत नाहीं. आतां त्याचें ‘बरळणें’ हें खरें च कवीचें बरळणें आहे. कारण त्यांत नाना प्रकारच्या परस्परविरोधी भावना व्यक्त झाल्या आहेत; तथापि त्यांत कांहीं फार उदात्त आणि मर्मस्पर्शी आहेत. उदाहरणार्थ, पुढील कल्पना पहा—

ॐ ॐ ॐ

“ प्रथम उमलत्या लतिकेवरचें
सुम व्हावें मज वाटे साचें
बालक मोहक अंकावरचें
नाहिं जरि आतां । दे पुढील जन्मीं माता ॥ ”

ॐ ॐ ॐ

‘अभिमन्यु’ हें रणांगणांतील बाल-अभिमन्यूच्या वधाचें वर्णन आहे. यांत वीररसाबरोबर करुणरस भरला आहे.—

“ लढणारा गेला लढुनी । रुधिरानें भिजली धरणी ॥
स्मृति उरे अमर परि आज । रणभूमी मानी शेज ॥
तेजस्वी तारा ढळला । क्षणभरांत चमकुनि गेला ॥
होणारें होउनि गेलें । दुर्दैवी भारत ठरलें ॥ ”

ॐ ॐ ॐ

‘सीता-परित्याग’प्रसंगीं घडून आलेला ‘सीता-लक्ष्मणसंवाद’ हा फार कुशलतेनें वर्णिला आहे. त्यांत करुणरस ओतप्रोत भरला आहे. येथें कवीची उपजत प्रतिभा दृग्गोचर होत आहे. ‘श्रीकृष्णस्तव’ हा भक्तिरसानें थब-थबला आहे आणि ‘करुणा’ ही वेदान्ती नैराश्याच्या शांतिरसानें रंगली आहे.

कविता उपजत श्रीमानानें करणें आणि जन्माच्या दरिद्रानें करणें यांत फार अंतर आहे. त्यांतून तो कवि जर अभिजात सरदार कुलांतील असला तर सांगावयास च नको. त्याच्या काव्यांत शृंगार आणि वीर या दोन मुख्य काव्यरसांचा उत्तम परिपोष व्हावयाचा. अशा शृंगाराला साहजिक करुणा आणि भक्ति व वीराला रौद्र आणि भयानक हे रस अनुसरतात. परंतु दरिद्राच्या काव्यांत करुणा आणि भक्ति यांचें च सर्व प्राधान्य असतें आणि इतर शृंगारादि रस केवळ त्यांच्या अनुषंगानें उपस्थित होतात. यावरून काव्य दोन प्रकारचें आहे: [१] उद्धाचें—**Aristocratic**—काव्य, आणि [२] संघाचें—**Democratic**—काव्य. औद्धिक काव्य हें प्रभुकाव्य म्हटलें, तर सांघिक काव्य हें दास-काव्य ठरतें. उद्धाच्या काव्यांत जसें शृंगार आणि वीर या रसांचें पोषण होतें तसें इतरत्र होणें शक्य नसतें. मग इतर कवीला त्याकरितां कोणी निराळा वीर निर्माण करून त्याचा शृंगार वर्णावा लागतो. नाही तर तो जर का आपला च शृंगार वर्णावयास लागला आणि त्यांत कुसुमशय्या, मयूरनृत्य, लीलाकीरकिशोर, कर्णसरोज, मंजीरकोलाहल, प्रियाकुचतटावरील बहुसाल पत्रावळी वगैरे बाबी सांगू लागला तर तो सगळा च शृंगार विघडून तेथें हास्यरसाचा स्फोट व्हावयाचा हें खास.

काव्यांतील सर्व रस मानवविकारांना धरून आहेत. अशा मानव-विकारांतील आद्य विकार काम होय. त्याला धरून बाकीचे सर्व विकार उद्भव पावतात. काम खंडित झाला कीं, तो च क्रोध उमटतो; आणि लुब्ध झाला, कीं लोभ बनतो. असे काम, क्रोध आणि लोभ हे तीन मनाचे मुख्य विकार आहेत. सामान्यतः या तिहींचें उद्धाचे ठायीं प्राधान्य

त्रिदल

असतें. तदितर मोह, मद आणि मत्सर हे तीन संघाचे हक्कदार आहेत. काम मूढ झाला म्हणजे मोहाप्रत जातो, मत्त झाला म्हणजे मद बनतो आणि असूया करुं लागला म्हणजे मत्सरता पावतो. अर्थात् प्रभूचे ठायीं जे काम, क्रोध आणि लोभ असतात ते दासाचे ठायीं मोह, मद आणि मत्सर बनतात. पहिले तीन जर उच्च विकार म्हटले तर दुसरे तीन नीच ठरतात. अशा नीच मनोविकारांनी युक्त सांघिक कवींच्या दासकाव्यांतून शुद्ध शृंगार आणि वीर कोठून पैदा होणार आणि काव्यकला तरी उन्नतीस कशी जाणार ? या दृष्टीने पाहतां सर्व आधुनिक संघशाहीतील काव्य नासलेलें दिसणार आहे. अशा काव्याचा उद्धार झाला पाहिजे हें उघड आहे. जो नियम काव्याला तो च इतर गायन, वादन, नाट्य इत्यादि कलांना लागू आहे. नर्तन तर या देशांतून केव्हां च लुप्त झालें. या सर्व विदग्ध कलांत आर्यत्व येण्यास त्या संघाच्या हातांतून उद्धाच्या हातांत गेल्या पाहिजेत, आणि त्यांत माजलेलें कारुण्य व भक्ति नाहीशी होऊन त्यांची जागा रौद्र आणि भयानक यांनी घेतली पाहिजे. असें झालें म्हणजे हल्लीं जी सर्वत्र विदूषकी माजून राहिली आहे ती आपोआप ओसरेल. उच्च कल्पना उच्च रीतींनीं प्रकट करणें हें उद्धाचें काम आहे. कलेचा परिपोष उद्धाजवळ होतो, संघांत तिचा विनाश असतो. म्हणून कवि जितके उद्धांत जन्मतील तितके थोडे च आहेत. प्रस्तुत राजकवि हा जन्मजात उद्ध आहे, म्हणून अशा प्रकारचें काव्य करतां करतां कालान्तरानें तो कविराज व्हावा आणि त्याचे हातून निदान एका तरी कलेची चांगली सेवा घडावी अशी इच्छा केल्यास ती अनाठायीं होणार नाही.

कवीचें 'सुखधाम' आणि 'भवानी' हीं गीतें अवलोकन केलीं असतां अशी इच्छा करण्यास सदर काव्यगुच्छांत पुष्कळ जाणा आहे असें दिसल्यावांचून रहाणार नाही. 'सुखधाम' हें एक स्वप्नकाव्य आहे. पण तें स्वप्न एखाद्या सामान्य कवीचें नाही, तर राजकवीचें आहे. यथें प्रणय तर

आहे च; पण तो निराळ्या थाटाचा आहे. आतां येथें प्रणयिनी प्रणयी-जनाच्या हातांत हात घालून साधा वन-विहार किंवा सागर-सहल करीत असतांना दिसत नाहीं, तर घोड्यावर बसून दौडत जातांना दिसते. या अवस्थेचा अनुभव कोणा हि सामान्य कवीला मिळणें सर्वथा अशक्य आहे. पुढील वर्णन पहा:—

“ निद्रा लागे दृष्टिस पडलें स्वप्न मोददायी ।
 उजेड अंधारांत दिसावा तैसें मज होई ॥
 प्रकाश पडला तिमिरहि राहे तेजाभोंवति तें ।
 नयनां दिसली साखि मत्संगें अश्वारि फिरते ॥
 सर्व दिसें मैदान मोकळें झाडी तुरळक ती ।
 उंच सखल तो प्रदेश दिसला दोघे तीं फिरतीं ॥
 सखे मला तूं सत्यासमची स्वप्नांतहि दिसशी ।
 मीही दिसलों माझ्या नयनां विस्मय हो मजशीं ॥
 अश्वारिती मनोहारि तव मूर्तिं दिसे नयनां ।
 प्रमोददायी स्वप्नहि टिफतें जन्मभरी कां ना ॥
 रिकिबीमध्ये पाय ठेविशी ताठ तया करित ।
 खोंचुनि अडवा पदर घेतला लगाम हातांत ॥
 फेंकिशि घोडा मजसंगति तूं टापा वाजति त्या ।
 संगीतांतिल मधुर ताल जणुं मोहि मना माझ्या ॥
 हात खालिवर होई ज्यामधिं लगाम तूं धरिशी ।
 टापाच्या तालातें जणुं तूं साथ करे धरिशी ॥
 गाण्यामध्ये तालामध्ये भाषण जणुं चाले ।
 ‘प्रश्न विचारीं, उत्तर मिळतें’ सतत असें गमलें ॥
 फुरफुर घोडे करिती धरिती सूर अशा गाना ।
 सखये घेई मधुर गळ्यानें या समयीं ताना ॥

पायांनाही ताण देउनी उठशी तूं बसशी ।
 उन्नाति अवनति चाले क्रम जो जगतीं दावीशी ॥
 पवनासंगें पदर साजणी खेळत तव होता ।
 धृष्ट पवन तरि तुला रुचावा ! न्याय जगीं मोठा ॥
 वदनावरती कुंतल येती दृष्टिरोध करिती ।
 झटका मानेला देवोनी सांवरि केंसतती ॥
 गोड गोड तूं गमसी तेव्हा कच मार्गें जाती ।
 कोण करिल तव आज्ञाभंगा सांग सये जगतीं ॥
 हे गौरांगी, केस भुरुभुरू भुरके तव उडती ।
 दक्षिण हस्तें सांवरिशी तरि पुनः पुन्हा सुटती ॥
 बंधन त्यांचें करिशि कसें जे मुक्त निसर्गानें ।
 स्वता बंधनीं पडुनी हेवा करिशी कां सुमने ॥
 फेट्याचा मम शुभ्र पदर हा हवेमधें उडतो ।
 वाटे हंसचि नील सरोवरिं पोहत जाई तो ॥
 खालीं वरती वाजी जाती वेगानें अपुले ।
 जलधीलहरींमधुनी जातो आपण जणुं गमलें ॥
 गवतामधुनी झपझप जाता सळसळ ध्वनि होई ।
 पाणी खळखळ वाहे वाटे अश्वाखालुनिही ॥
 वायूसंगें नम्रपणानें तृण बघ वार्गें हें ।
 वधू नवोढा जशी पतीशीं अधोवदन राहे ॥
 घोडा मध्यें ठोकर खाता विचकुनि किति जाशी ।
 लगाम ओढिशि झणि कर्षसि मम सर्वेचि चित्तासी ॥
 चंचलनयने तुजसि निरखुनी हंसें जरासा मी ।
 खोट्या रागें म्हणसी, “ नसतो पडलों कीं आम्ही ” ॥ ”

हैं सुखधाम म्हणजे मॉरिस मेटरलिकचा 'नील शकुन्त' (Blue Bird) च होय. हा शकुन्त जसा जवळ हाताशीं दिसून हातांत न यावा तसें च हें हि धाम जवळ जवळ आलें असें वाटून दूर दूर रहावें—

आम्ही ऐसें कमीत मार्गो होतो किति तरिही ।
तरि न मिळालें निवातस्थल तें दूर दूर राही ॥

'भवानी' हा गझल स्वदेशप्रेमाच्या उदात्त स्फूर्तीचा दिव्य परिपाक आहे. ती साक्षात् वीररसाची प्रतिमा आहे. तिच्या दर्शनानें कोणा हि महाराष्ट्रीयानें अंतःकरण आनंदानें भरून आल्यावांचून राहणार नाहीं.—

“भवानी! मनिं तुझी प्रतिमा संचली लोचनद्वारें ।
उमटती बोल हृदयींचे मुखावाटें पहा सारे ॥
महन्मांगल्य तुजमध्ये तुझें पावित्र्य गंगेचें ।
भवानी खड्गरूपानें 'शिवा'ला ओपिशी भासें ॥
तेज तव नेत्रचपलेचें 'शिवा'च्या खड्गि चमकोनी ।
मस्तकीं वरदहस्तानें येतसे शौर्य प्रस्फुरनी

जाहली त्राहि सर्वत्र, 'रुतें मी' गाय हंबरली ।
ऐकुनी हांक मायेची 'शिवा'ची वृत्ति गहिवरली ॥
मावळी घेउनी सेना करी थरकाप यवनांचा ।
महाराष्ट्रीय भूमीचा राजा जाहला साचा ॥
निघालें ठायिं ठायिं तें मावळे सज्ज होवोनी ।
दिळें मोला स्वदेहानीं स्वराज्या विकत घेवोनी ॥
भवानीची कृपा वरती कमाईला कशी कमती ।
झुंझुनी मावळे जाती कीर्तिशीं जोडितीं नातीं ॥

त्रिदल

या गीतांत जें वैशिष्ट्य आहे तें हें कीं, शिवाजीमहाराजांनीं ज्या तोरणा किल्ल्यांत स्वराज्याचें प्रथम तोरण बांधलें तो किल्ला आज या राजकवीच्या मालकीचा आहे आणि त्याबद्दल त्याचे ठिकाणीं अत्यंत आदरपूर्वक अभिमान वसत आहे:—

“ तोरणा जिंकिला प्रथम तोरणा बांधिलें तेथें ।

भाग्य हें केवढें मोठें गडाशीं राहिं मम नातें ॥

ॐ ॐ ॐ

वाहले यवनरक्तांचे देशशोणांतुनी पाट ।

स्वराज्याच्या हवेलीचा सजविला नंतरी थाट ॥

जसा हा सिंह वनराजा 'शिव' असे हिंदुपदराजा ।

शिवाला अशिव नच खपलें खळांच्या ध्वंसिलें काजा ॥

भवानीखड्गधारेनें दिपविली यवन खळसेना ।

स्वधर्माची असे ढाल शिवाच्या पाठिशीं धन्या ॥

गमे अवतार कृष्णाचा मावळे गोपबालें हीं ।

कालियायवनसेनेला मर्दिलें पाहिं दरिडोहीं ॥

'परित्राणाय साधूनां' बोलली कृष्णजीवाचा ।

शिवाजी जन्म घेवोनी करी उद्धार राष्ट्राचा ॥

ॐ ॐ ॐ

अतांही माळमुलुखांत स्वराज्याचा घुमे नाद ।

मावळी तेज मावळलें उरे तरि तोच त्यांच्यांत ॥

मराठ्यांची सदा गाजे अशी देशांत मर्दुमकी ।

तरांची सर न कवणाला येतसे पाहिं या लोकीं ॥

ॐ ॐ ॐ

पुन्हा ज्यांनीं प्रत्यक्ष शिवसेवा केली आणि इतिहासांत नांव मिळविलें अशांच्या वंशीं जन्माला येऊन शिवाच्या पदरजानें पुनीत झालेल्या प्रदेशांतून नित्य फिरण्याचा लाभ ज्याला मिळत आहे त्याचें भाग्य खरोखर अपूर्व आहे यांत कसलाच संदेह नाही—

“ शिवाच्या पदरजें झाले पुनित जे प्रांत तेथेंची ।
नित्य मी फिरतसें आहे परा सीमा सुभागाची ॥
तयाचा धन्य हो जन्म लाभली ज्यास शिवसेवा ।
तरांच्या वंशि येण्याचें लाभलें भाग्य मज देवा ॥

✽ ✽ ✽

देवते ! त्वत्प्रसादानें अवतरे भूवरी सांब ।
नाशुनी यवनअसुरांना नमितसे तुजसे जगदंब ॥
तुझ्या तेजेंच चामुंडे ! शिवाजीराज चमचमला ।
पाहुनी तेज दोघांचें ‘सदाशिव’ लीन पदिं झाला ॥ ”

✽ ✽ ✽

काव्य ही रसधारा आहे. तिची योग्य माधुरी चाखण्यास खरा रसज्ञ लागतो. नाहा तर अरसिकाच्या हातांत त्या वाक्सुधेचे धिडवडे होतात. तो तींतील अर्थाकडे पहात नाही तर शब्दांचा कीस काढतो, रसाकडे लक्ष देत नाही तर अलंकाराची उठाठेव करतो. शास्त्र हें कलेच्या वृद्धीला प्रतिबंधक होतां कामा नये. म्हणून पुष्कळ वेळां कवीला गण, मात्रा, यति गुंडाळून बाजूला ठेवावे लागतात. निरस वाचक अचूक तेवढा च यतिभंग पाहतो. तो कवीची कल्पना समजून घेण्याऐवजीं उपमानोपमेयाची चिकित्सा करूं लागतो. कल्पना गूढ असते. ती शब्दांत उतरतांना कित्येक वेळां ते शब्द लंगडे पडतात. पुन्हा ते शब्द गाण्याच्या तालसुरांत बसवावे लागतात. म्हणून ज्याच्या ठिकाणीं ताल आणि सूर यांचा अभाव असतो अशा रुक्ष परीक्षकाकडे काव्य परीक्षणार्थ पाठविणें म्हणजे काव्याचा उपमर्द करणें होय. वास्तविकरीत्या कवीला आपल्या काव्यांत यतिभंग झाला का गणभंग झाला हें स्वतःचें स्वतःला चांगलें समजतें. त्याकरितां त्याला दुसऱ्या कोणीं सांगण्याची तादृश जरूरी नसते. अर्थात् वाचक कवीला यतिभंग झाला म्हणून सांगूं लागला कीं, वाचकाच्या ठिकाणीं रसभंग झाला म्हणून कवीनें निःशंक समजावें. येथें च कवीला—

“ अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ”—

असें कपाळाला त्रिवार हात लावून सांगण्याची पाळी येते.

काव्य अगोदर साहित्यशास्त्र मागून, भाषा अगोदर व्याकरणशास्त्र मागून, नाट्य अगोदर रसशास्त्र मागून. कला ही निसर्गजात आहे. शस्त्र मानवकृत आहे. अशा शास्त्रांचें काम कलेचें जीवन वाढविणें हें होय, हनन करणें नव्हे. कवि हा निर्मायक आहे. तो जेव्हां शब्दध्वनि निर्माण करील तेव्हां व्याकरणकार त्याचें व्याकरण बनवील आणि साहित्यकार त्यांतील अलंकार ठरवील. यावरून ‘निरंकुशाः कवयः’ म्हणून कवि जे आपणास निरंकुश मानतात ते यथायोग्य ठरते. साहित्यशास्त्रकाराला उपमानोपमेय स्पष्ट दिसल्यावांचून उपमेची कल्पना करतां येत नाही; पण कवीचें सामर्थ्य असें असतें कीं, तो त्या उपमानोपमेयांवांचून हि उपमा बनवू शकतो ! सारांश, कवीचा आशय यथार्थ समजण्यास कवि च लागतो. तेथें ‘येरागवाळा’चें काम नसतें. जगन्नाथरायांनीं म्हटलें आहे—

“ अयं मे वाग्गुंफो विशदपदवैदग्धमधुरः

स्फुरद्बंधो बंध्यः पशुहृदि कृतार्थः कविहृदि ।

कटाक्षो वामाक्ष्या दरदलितनेत्रान्तकलितः

कुमारे निःसारः सतु किमपि यूनः सुखयति ॥ ”

हा माझा काव्यप्रबंध, जो विशद पदांच्या रचनाचातुर्यानिं अति मधुर बनला आहे आणि ज्यांतील रस मनाला चमत्कार देणारा आहे, तो पशूच्या म्हणजे अरसिकाच्या हृदयांत निष्फल होईल; पण कवीच्या म्हणजे रसिकाच्या हृदयांत सफलता पावेल. कसा ? तर वामाक्षीचा किंचित् आकुंचित केलेल्या डोळ्याच्या कोपऱ्यांतून फेंकलेला कटाक्ष हा जसा कुमाराचे ठिकाणीं निस्सार होऊन तरुणाला अतिशयैकरून सुखप्रद होतो.

कवीचें ‘शांततेचें हास्य’ किती धवल आहे तें समक्ष पाहिल्यावांचून त्याची यथार्थ कल्पना होणार नाही.—

“अहा ! अशी या श्रांत काळीं स्वर्देवी गमली ।
 मंद मंद सोपान उतरुनी भूवरतीं आली ॥
 स्वर्गगेची पवित्रता ती वदनावरि साची ।
 हिमजलधवला कांति भासली श्रांत पौर्णिमेची ॥
 दिसली गंभीरता उदधिची गंगेसम दृष्टी ।
 कर्पूरगौरा कर्पूरवसना करि हर्षित सृष्टी ॥
 स्कंधावरुनी वाहत येई श्वेत पदर खालीं ।
 वाटे भागिरथीधोत हा सुटला अवनितलीं ॥
 गौरांगेचें शुभ्र वसन हें देखुनियां वाटे ।
 अंगकांति कीं वसन खरोखर ? संशय मनिं दाटे ॥
 पवन चोरुनी लतिकामधुनी येई थबकून ।
 मांडीवरच्या वसना उडवी सांवरि तरि ती न ॥
 अंकांवरुनी धवलांगेचें वसन दूर झालें ।
 तरी न उमजे शशिप्रकाशीं काय तिथें घडलें ॥
 साम्यदर्शनें शशिसी दिसतें सख्य तिचें म्हणुनी ।
 नर्भात पाहत उतरे खालीं क्षीणपुण्य रमणी ॥
 सकल जगांतिल सौंदर्याचा रस ईशें ग्रथिला ।
 मूस ओतिली स्मरपुतळीची पावन करण्याला ॥
 विगलितवसना केंस विखुरले मुखचंद्रावरती ।
 तारुण्याच्या बागेमध्ये शिरली भ्रष्ट सती ॥
 झुंजुनि झुंजुनि बाल्यापासुनि तिजला जिंकियलें ।
 यौवनारिपुनें हृत्सिंहासनिं राज्य स्थापियलें ॥
 पुष्पें फुललीं यौवनकलिका विकसित मग होई ।
 प्रेमाचीही शिंपणि होतां टवटवि त्या येई ॥
 कालान्तरिता दुःखस्मृति जशि आताही व्हावी ।
 वसनान्तरिता यौवनशोभा तरिही डोकावी ॥

त्रिदल

एकान्तस्थलिं कौमुदींत ह्या वसंतरमणाचा ।
भाव हृदयिंचा व्यक्त होतसे शिथिलितवसनेचा ॥
वान्याची मधिं झुळुक येतसे वेळी थरथरती ।
पदरामध्यें खळबळ उडुनी स्पष्ट भाव होती ॥
तदा अंचळामध्यें उठती लाटा सुखभरिता ।
मानससारस चलित होतसे कामवात सुटता ॥
कृत्रिमतेची लाज कशाला पदर दूर झाला ।
शशीखालती धवल पयोधर दिसले नयनाला ॥

ॐ

ॐ

ॐ

शुभ्र चांदणें शिलाखंड ते फेनासम धवल ।
गौरांगा ही स्वलिताभरणा सृष्टि डुले लोल ॥ ”

शांततेच्या हास्याच्या अगदीं उलट ‘संसारसागरां’तील वेदांती रड आहे. येथें पैलथडीस जाण्याची आस आहे. प्रस्तुत कवि अद्याप बाल आहे. तो आतां नुकताच कोठें तारुण्याच्या क्षितिजावर येत आहे. त्याची दृष्टि मध्यान्हाच्या तळपणाच्या दैदीप्यमान सूर्याकडे पाहिजे. अशा वेळीं त्यानें नार्धक्यांतील रडक्या वेदान्ताच्या नादीं लागणें योग्य नाहीं.

येथवर कवि आणि कवयित्री यांच्या निरनिराळ्या भावगीतांचें निरीक्षण झालें. याशिवाय आणखी कांहीं किरकोळ गीतें आहेत. विशेषतः कवयित्रींचे जे अभंग आहेत ते जुन्या वारकरी अभंगकारांच्या तोडीचे आहेत असें म्हटल्यावांचून रहावत नाहीं. नमुन्याकरितां पुढील अभंग पहाः—

“ अंतरींची खूण सांग बारे आतां । अनाथाच्या नाथा पांडुरंगा ॥
स्वरूपसुंदरा भुललें मी आतां । चरणांवरी माथा पांडुरंगा ॥
भवडोहीं पाही बुडलें मी आतां । तारी जगन्नाथा पांडुरंगा ॥
आतां मी शरण कोणाला रे जाऊं । नको अंत पाहूं पांडुरंगा ॥
अंतरींचें ध्यान स्वरूपां लागलें । देहभान गेलें पांडुरंगा ॥
नेत्र झांकीयले चित्त शांत झालें । अंतरीं पाहिलें पांडुरंगा ॥
नको मज देवा वैकुंठीचा वास । लागो तव ध्यास पांडुरंगा ॥

प्रेमभरें पाहीं मजकडे आतां । स्वामी तूच त्राता पांडुरंगा ॥
 नको ठेवूं आतां तव कर कटीं । देह प्रेमभेटी पांडुरंगा ॥
 देह विसर्जन चरणावरी आतां । पदीं ठेवी माथा पांडुरंगा ।
 तव नाम गातां काया ही शिणली । समाधि लागली पांडुरंगा ॥ ”

कवींचा मत्सर सुप्रसिद्ध आहे. तो सवतीमत्सर च होय. कारण कवि हा पुत्रवती स्त्रीप्रमाणें आहे. त्याचें काव्य हें त्याचें प्रेमापत्य असतें. अर्थात् तें त्याला सर्वोत्तम वाटतें. म्हणून खरा जो कवि आहे तो आपलें च काव्य आपण पुनःपुन्हा वाचील, गाईल व त्यांत रममाण होईल; पण दुसऱ्याच्या काव्याकडे दुकून पाहणार नाही. हा त्याचा स्वभाव च आहे. सर्व च कलावंतांचा हा स्वभाव आहे. म्हणून खरे कलावंत एकत्र जमत नाहीत व 'विचारविनिमय' हि करीत नाहीत. ते एकेकटे स्वतंत्र राहतात व एकेकटे अपरतंत्र वागतात. संघ-कवि संमेलनें भरवितात. पण हीं संमेलनें सूतिकागृहां-सारखीं दिसतात. तेथें प्रत्येकजण आपलें दुःख विवळतो व आपलें शेंबडेंलेंबडें अपत्य जाणाऱ्यायेणाऱ्यापुढें करतो; तेथें जे परीक्षक वैद्य व औषध घालणाऱ्या दाय्या असतात त्या त्याच्या सौंदर्याकडे पहात नाहीत, तर त्याच्या आजाराची आणि रोगाची चौकशी करतात. अशा संमेलनांत उच्च वृत्तींचा विकास होण्याऐवजीं नीच वृत्तींचा फैलावा हेतो. उच्च कवि बरोबरीच्याला मान देईल, पण त्याचीं मिळून जाण्याचा प्रयत्न करणार नाही. तो आपलें वैशिष्ट्य किंचित् ढळू देणार नाही. प्रस्तुत त्रिदल उद्धांचें आहे. त्यांतील प्रत्येकजण आपापल्या ठायीं रंगलेला आहे. त्याला दुसऱ्यानें आपल्या कृतींत ढवळाढवळ केलेली मानवणार नाही. त्याची आपल्या अपत्याच्या चांगुलपणाला त्रिभुवनांत तोड नाही अशी ठाम समजूत आहे आणि ती स्वाभाविक आहे.

उच्च काव्य स्वतःकरितां असतें. सर्व च उच्च कला स्वतःकरितां असते. म्हणून त्याची बाजारांत किंमत करणें असमंजस ठरतें. तें प्रेमाचें अपत्य असतें म्हणून वर सांगितलें च आहे. अशा कलेवर

त्रिदल

दुसऱ्यांनीं अभिप्राय तरी काय द्यावेत आणि तिचें परीक्षण तरी कसें करावें ? निदान उद्धानें तरी आपली कला दुसऱ्याकडे अभिप्रायाकरितां वा परीक्षणाकरितां पाठविणें अयोग्य आहे. त्याच्या अपत्यावर त्यानें च भूषणालंकार चढविले पाहिजेत. त्याची प्रस्तावना त्यानें च केली पाहिजे. किंबहुना त्याला आपल्या काव्यकृतीची प्रस्तावना करण्याचें काम च काय ? त्याची वृत्ति कस्तूरिकामृगाप्रमाणें पाहिजे. हा मृग जो आपल्या ठिकाणीं गंधसंचय करतो तो स्वतःच्या प्रणयाकरितां होय. मग मानवानें पाहिजे तर तो लुटून आपल्या प्रणयकेलींत उपयोजावा. त्याची त्या मृगाला काय पर्वा आहे ? पुन्हा एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे:-

“ वाणी ममैव सरसा यदि रंजयित्री
न प्रार्थये रसविदामवधानदानम् ।
सायंतनीषु मकरंदवतीषु भृंगाः
किं मल्लिकासु परयंत्रणमारभंते ? ॥”

माझी वाणी च जर सरस व रंजन करणारी आहे, तर रसिकांस अवधान देण्याविषयीं मला प्रार्थना करण्याचें कारण नाहीं. पहा कीं, सायंकाळीं प्रफुल्लित झालेल्या ज्या मकरंदयुक्त मल्लिका त्या भ्रमरांना आपल्या ठायीं सक्त होण्याकरितां कांहीं निराळी खटपट करतात काय ?—

असो. आतां शेवटीं एक च गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, आमचा काव्याचा व्यासंग आज जवळ जवळ पंचवीस वर्षे सुटला होता. या काळांतील कोणा हि आधुनिकाचें काव्य आम्हीं पाहिलें नाहीं व वाचलें हि नाहीं. आम्हांला आमच्या कार्यांत काव्याकडे दृष्टि देण्यास मुळीं च वेळ नव्हता. नाहीं म्हणावयास या काळांत आम्हीं वेदांचें काव्य अनेकवार वाचलें, पण तें निराळ्या दृष्टीनें, काव्याच्या दृष्टीनें नव्हे. अर्थात् या त्रिदल-निरीक्षणाच्या प्रसंगामुळें पुनरपि आम्हांस जो कविता-वधूच्या दर्शनाचा लाभ घडला त्याबद्दल सदर कवित्रयाचे आभार मानून हें मर्यादेबाहेर वाढलेलें निरीक्षण येथें च पुरें करतो.

अग्निहोत्रमंदिर, पुणें, सोमवार, {
वैशाख वद्य ११, शके १८५१. }

शंकर रामचंद्र राजवाडे,
आहिताग्नि.

त्रिदल-समीक्षा

त्रिवर्ग श्रीमंतांच्या उत्कृष्ट कविता मधून मधून माझ्या वाचनांत येऊन त्यांच्या श्रेष्ठत्वाबद्दल मला सादर आनंद झाला आहे.....आधुनिक मराठी कवितेला नवीन प्रकारचें वळण लागत आहे, त्यांत या कविता बरेंच उच्च स्थान पटकावतील यांत शंका नाही.

मा. वि. किवे. (इंदूर.)

एकाच घरच्या निकट नात्याच्या समवयस्क बंधुभगिनीसमान मुलां-मुलींनी आपल्या कविता एकत्र गुंफून त्यांचें हें जें “त्रिदल” बनविलें त्याची कल्पना हृदयंगम वाटते. प्रत्येकाची काव्यबुद्धि स्वतंत्र असली तरी तिहींच्या मेळानें त्यांना विशेष घरगुती प्रेमळपणा आला आहे. सतारी-वरील एक तार छेडली जात असतां इतर तर्फेच्या तारा सहज अनुरणन करून तिला तिच्या सुरेलपणांत मदत करतात, त्याप्रमाणें या पुस्तकांतील आपणांपैकीं कोणाही एकाची कविता वाचीत असतां इतर दोघांच्या कविताही सुरेलपणाची साथ आंतून करण्याला सिद्ध आहेत असा गोड आभास पुस्तक वाचीत असतां मनावर राहतो.

न. चिं. केळकर:

आपल्या पुस्तकांतील कविता सुबोध, सुसंस्कृत आणि सुविचारपरिप्लुत अशा आहेत. कवितांच्या चाली गोड, जुन्या व बहुतेक नेहमींच्या प्रचारांतील असल्यामुळें व विशेष प्रसंगीं कांहीं पद्यांचें नोटेशनही शेवटीं दिलेलें असल्यामुळें त्या म्हणतांना अडचण भासत नाही. तसेंच यांतील बहुतेक पद्यें लहान लहान असून तीं चटकदार असल्यामुळें सहसा कंटाळवाणे पणा कोठेंच उत्पन्न होत नाही. या कविता नवीन धर्तीच्या आहेत; तरी-

त्रिदल

पण नवीन कवितांतील दोष त्यांत येऊं न देण्याची खबरदारी घेण्यांत आली आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे. कवितांतील भाषा भारदस्त असून संस्कृतांतीलच बहुतेक शब्द घेतलेले असले तरी ते सुलभ आणि नेहमींच्या व्यवहारांतीलच असल्यामुळे सुगमत्व आणि प्रौढत्व हे दोन्हीही गुण यांत एकत्र अनुभवावयाला सांपडतात. उपमा, रूपक, दृष्टांत वगैरे अलंकारांची योग्य ठिकाणीं केलेली योजना या कवितांतून सौंदर्य उत्पन्न करण्याच्या कामीं पुष्कळ यशस्वी झालेली आहे. त्याचप्रमाणें या पुस्तकांतील कवितांच्या विषयांमध्ये जी विविधता दिसून येते, तीही वर्णनीय आहे. प्रथमारंभींचें श्रीमंत स. र. पंतसचिव यांनीं केलेलें शारदेचें स्तवन हें या काव्यग्रंथाच्या मंगलाचरणाच्या स्थानींच असल्यामुळे श्रीशारदादेवीचा तज्जन्य प्रसाद या पुस्तकामध्ये आमूलाग्र सर्वत्र पसरलेला दिसत असला, तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नसून ती गोष्ट उचित अशीच आहे. त्याचप्रमाणें कवित्रितयविरचित हें 'त्रिदल' शेवटीं श्री० शांताबाई हेबळीकर यांनीं 'अपीं त्रिदल तुज परेशा शंकरा' या शब्दांनीं श्रीशंकरचरणीं जें समर्पण केले आहे, त्यांतील मार्मिकपणा आणि यथायोग्यपणा कोणाच्याही लक्षांत येण्यासारखा आहे. शारदा आणि शंकर या आदि आणि अंतीं पूजिलेल्या देवतांच्या नंतर वाचकांचें लक्ष साहजिकपणेंच या पुस्तकांतील पौराणिक कथापुरुषांकडे वळतें. त्यांपैकीं सीतालक्ष्मणसंवाद हें पंतसचिवांचें मधुर काव्य रामायणांतील सीता-परित्यागाच्या प्रसंगाला अनुलक्षून आहे; परंतु रामायणकथेला अनुलक्षून जरी हें एकच पद्य असलें, तरी राधा आणि कृष्ण यांच्या प्रेमाचे, विरहाचे वगैरे उल्लेख 'कृष्णाचें गाणें', 'राधेचें वेड', 'वेणुनाद', 'वांसरी', 'विरही राधेचे उद्गार', 'राधा', 'चुकलेले वांसरुं', 'श्रीकृष्णस्तव' इत्यादि अनेक पद्यांतून आढळतात. त्याचप्रमाणें श्री० शांताबाई हेबळीकर यांचा 'चिलया बाळ' व श्री० पंतसचिव यांचा 'अभिमन्यु' हीं दोन्हीही पौराणिक गाणीं फार प्रेमळ आणि करुणरसपूर्ण झालेलीं आहेत. या पुस्तकांतल्यासारखे अर्वाचीन कवि कविता करावयास बसले, म्हणजे त्यांमध्ये 'काव्य', 'काव्यस्फूर्ति',

‘स्फूर्तिदेवतेस’, वगैरेसारख्या विषयांवर त्यांचे कांहींतरी उद्गार निघणें अगदीं स्वाभाविकच असतें. व त्या दृष्टीनें पाहिलें असतां या विषयांवरील या कवितांतील प्रस्तुत कवींचे उद्गार मननीय आणि मनोवेधक असेच आहेत. त्याचप्रमाणें सृष्टींतील चमत्कार हे कवींच्या प्रतिभेला स्फूर्ति देण्याला मुख्यत्वेकरून साधनीभूत असल्याकारणानें कोणत्याही कवींच्या काव्यामध्ये अशा सृष्टिविषयक चमत्कारांचीं विस्तृत वर्णनें येणें अगदीं स्वाभाविक आहे. व याचें प्रत्यंतर प्रस्तुत पुस्तकांतील ‘उषःकाल’, ‘कुसुम’, ‘चंद्रकोर’, ‘भागीरथी’, ‘यमुना’, ‘वसंतरमणी’, ‘वनविहार’, ‘आम्रमंजरी’, ‘लतिका’, ‘कलिका’ वगैरे अनेक लघुकाव्यांमधून फार समाधानकारक रीतीनें दृष्टोत्पत्तीस येतें. याशिवाय प्रेम व इतर मनोविकार ‘प्रेमोद्भव’, ‘प्रणयपत्रिका’, ‘प्रेमाची ताटातूट’, ‘विधवेचें स्वप्न’, ‘संक्रमण’, ‘वंचिता’, इत्यादि पद्यांतून फार सरस रीतीनें वर्णिलेले पहावयाला सांपडतात. त्याच-प्रमाणें श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या संबंधाचा पूज्य भक्तिभाव श्री० शांताबाई हेबळीकर यांच्या ज्ञानेश्वरांवरील फटक्यामध्ये पूर्ण रीतीनें प्रतिबिंबित झालेला आहे. श्रीमंत पंतसचिव यांचीं ‘बाल्य’ आणि ‘वाढदिवस’, ‘संसाराटवी’ आणि ‘संसारसागर’ हीं काव्यें तर फारच मनोवेधक आणि उद्बोधक स्वरूपाचीं आहेत. पण या सगळ्यांपेक्षां त्यांनीं शिवाजीमहाराजांच्या भवानी तरवारीला उद्देशून रचिलेला गझल एक ऐतिहासिक लघुकाव्य या दृष्टीनें फारच स्फूर्तिदायक आहे. या काव्यांतील कांहीं पंक्ति नमुन्याकरितां पुढें दिल्या आहेत:—

‘तोरणा’ जिंकिला प्रथम, तोरणा बांधिलें तेथें; ।
भाग्य हें केवढें मोठें गडाशीं राहिं मम नातें ! ॥

✽

✽

✽

‘शिवा’च्या पदरजें झाले पुनित जे प्रान्त तेथेंची ।
नित्य मी फिरतसें, आहे परा सीमा सुभाग्याची ॥

त्रिदल

तयाचा धन्य हो जन्म लाभली ज्यास शिव-सेवा ।

तयाच्या वांशी येण्याचें लाभलें भाग्य मज देवा ! ॥

या वर उद्धृत केलेल्या सहा ओळींमध्ये श्रीमंतांनीं जे विचार व्यक्त केले आहेत, ते पाहून त्यांच्याबद्दल कोणालाही आनंद, आदर आणि अभिमान वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. 'माझा त्या किल्ल्याशीं संबंध आहे', 'मी त्या प्रांतांत फिरत असतो', 'मला त्या वंशांत जन्मण्याचें भाग्य लाभलें आहे', इतकी पूर्वस्मृति, इतका स्वदेशाभिमान, इतकें मातृ-प्रेम, इतकी स्वदेशभक्ति आणि इतकी पूर्व इतिहासाची सद्यःकालीन जागरूकता राजकुलोत्पन्न तरुण मंडळींमध्ये असल्यावर मग आपल्या भावी उन्नतीविषयीं आशा बाळगण्याला आपणांला पुष्कळच जागा आहे, यांत शंका नाही. या एकंदर काव्यग्रंथामध्ये लहानमोठीं मिळून सुमारे ७७ काव्ये असून त्यांपैकीं श्री० गिरजाबाई विंचूरकर यांचीं १८ आणि श्री० शांताबाई यांचीं १७ आहेत, आणि बाकी उरलेलीं ४२ काव्ये श्रीमंत युवराज, स. र. पंतसचिव, यांनीं रचिलेलीं आहेत. या पद्यरचनेच्या संख्येच्या मानानेही श्रीमंतांची काव्यरचनेंतलि प्रगति प्रशंसनीय आहे. भोरच्या युवराजांच्या ठिकाणीं जन्मतःच हा जो श्री आणि सरस्वती यांचा शुभकारक समागम झालेला आहे, तो पाहून कोणालाही समाधान वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. पूर्वींच्या संस्कृतवाङ्मयाच्या इतिहासामध्ये शौर्य आणि काव्य, राजलक्ष्मी आणि कवितासुंदरी, या दोन्हीही बाबतीं-मध्ये अप्रतिहत प्रभुत्व संपादन केलेल्या हर्षभोजादिक राजांचीं उदाहरणे पुष्कळ सांपडत असत; पण अलीकडेच तीं आपल्या दुर्दैवाने दुर्मिळ झालेलीं आहेत. अशा स्थितींत श्रीमंत युवराजांच्यासारखे काव्यकर्ते आणि राज्य-कर्ते जर आपल्या महाराष्ट्राला लाभले, तर आपल्या भावी प्रसादाचें हें पूर्वचिन्हच आहे, असें मानण्यास कोणतीही हरकत नाही.

६ शुक्रवार, पुणे,
ता. ११/५/२९

}

शि. म. परांजपे.

✽

✽
७४

✽

श्रीमती गिरिजाबाईसाहेब विंचुरकर, श्रीमती शांताबाईसाहेब हेबळीकर व श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब पंतसचिव या तीन कवींनीं केलेल्या मराठी कविता, 'त्रिदल' या काव्यमय नावानें प्रसिद्ध होत असलेल्या पुस्तकांत, मी वाचल्या. तिघांही कवींची प्रतिभा उज्ज्वल असून त्यांची कृति आनंद देणारी आहे. तिघांच्या काव्यविषयांत, मुख्यतः सृष्टीतील सुंदर दृश्ये आणि शुद्ध प्रेम आल्याने त्यांची कृति सहजरमणीय झाली आहे. तिघांचीही शब्दयोजना अशा काव्यास साजेल अशीच मधुर आहे. त्याचप्रमाणें शेवटीं शांतिरसाच्या कित्येक सुविचारपरिप्लुत कविता आहेत. सारांश, या कविता आधुनिक काव्यांत चांगल्याच वाचनीय ठरतील; उदाहरणार्थ, गिरिजाबाईसाहेब यांची 'विश्वमोहिनी' ही कविता-शांताबाईसाहेब यांची 'तुझी कृपा म्हणजेच सुख' ही कविता किंवा श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब यांची 'सुखधाम' ही कविता सर्व दृष्टींनीं अत्यंत मनोहर आहे यांत शंका नाही.

तिघांची काव्यरचना उत्तरोत्तर अधिकच हृदयंगम होईल असें निःसंशय वाटते. म्हणून तिघांनींही काव्य करण्याचा व्यासंग चालू ठेवावा अशी त्यांस प्रेमाची सूचना आहे.

पुणे,
ता. १७/४/२९.

चिंतामण विनायक वैद्य.

समवयस्क व समानाभिरुचींच्या राजकुलीन आत्तांच्या परस्पर स्नेहाचें शाश्वत चिन्ह या दृष्टीनें "त्रिदल" या पुस्तकाचें विशेष महत्त्व आहे; परंतु अत्यंत होतकरू कवींचा प्रथम प्रयत्न या दृष्टीनेंही तें रसिकांचें रंजन केल्यावांचून रहाणार नाही. या पुस्तकांतील कवितांवरून कवींचा आधुनिक काव्याशीं मार्मिक परिचय असलेला दिसून येतो. त्याचा त्यांनीं काव्यरचनेच्या कामीं कुशलतेनें उपयोग केला आहे. श्री० शांताबाई हेबळीकर यांच्या कवितेंत साधेपणा व सरळपणा आणि श्री० गिरिजाबाई विंचुरकर यांच्या कवितेंत उपमा-उत्प्रेक्षादि अलंकारांचें प्राचुर्य दिसून येतें. श्रीमंत

त्रिदल

भाऊसाहेब पंतसचिव यांच्या कवितेत या गुणांच्या जोडीस भावना व शब्दचित्रे वठविण्याचे चातुर्य दृग्गोचर होते. त्या कामास आवश्यक असा विपुल शब्दसंग्रहही त्यांच्यापार्शी आहे. अशुद्ध प्रयोग, क्रमभंग, विसंगति अनौचित्य इत्यादि दोष नसते तर या पुस्तकांतील कविता विशेष उठावदार झाली असती. कवितांतील कांहीं पंक्ति गाळल्या असत्या तरी अयोग्य झाले नसतें. हिऱ्यास पैलू पाडतांना त्यांच्या गुरुत्वाची हानि झाली तरी तेजाची वृद्धीच होते. हें लक्षांत ठेवून कवि-कवयित्री आपल्या कवितेस अधिक व्यवस्थित वळण लावून कवितेवर परिश्रमपूर्वक व्यासंग चालू ठेवतील तर त्यांची कविता आधुनिक काव्यवाङ्मयांत बरेंच वरचें स्थान मिळवील अशी दृढ आशा वाटते.

पुणे,
ता. २०।५।१९२९ }

श्री. कृ. कोल्हटकर.

या “त्रिदल” नामक पवित्र पुस्तकासंबंधें चार शब्द लिहिण्याचें भाग्य मला लाभलें, याप्रीत्यर्थ अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो.

२. अजमासें शंभर नवीन कविता तीन कवींनीं म्हणजे (१) श्रीमंत भाऊसाहेब-युवराज पंतसचिव (२) श्री० मा. गिरिजाबाई विचुरकर आणि (३) श्री० मा. शांताबाई हेबळीकर यांनीं प्रसंगोपात्त लिहिल्या, गाडल्या व गाऊन दाखविल्या, त्यांचा संग्रह या पुस्तकांत आहे. हा असला मनोहर प्रसंग अपूर्व होय. खरेंच आहे ! श्रीमंतीच्या ऐन तासण्यांत असणाऱ्या या तीन ऐतिहासिक सत्कुलोपन्न महाभागांनीं सरस्वतीची आराधना तिला अत्यंत प्रिय असणाऱ्या वीणाकाव्यांनीं करावी हा आमच्या हल्लींच्या महाराष्ट्रांत तरी अश्रुतपूर्व सुयोग होय.

३. “श्रीशारदास्तवना”नें मंगलाचरण करून “शंकरा ! प्रणति तुज सुरेशा !” या आणि “सर्वत्र शांतता नांदो ऐक्यता येवो ! आपपरता जावो ! प्रेम वृद्धिगत होवो !” इत्यादि इत्यादि भरतवाक्यांच्या गोड आशीर्वादानें

हा ग्रंथ समाप्त केला आहे. या संगीत ग्रंथांत जीं अनेक काव्ये निविष्ट केलीं आहेत, अथवा या मंदारमालेंत जीं अनेक सुपुष्पे गुंफिलीं आहेत, तीं सर्व व्यक्तिशः स्वतंत्र विचाराचीं, स्वतंत्र भावनेचीं, स्वतंत्र स्फूर्तीचीं सुवासिक सुमनें आहेत. अर्थात् या पुष्पमालेंतील प्रत्येक फुलाची जाति, त्याचें वैशिष्ट्य, त्याचा सुगंध इत्यादिकांचा परामर्श घेणें माझ्या अधिकाराबाहेरचें कार्य आहे. सामान्यतः सर्व पुस्तकभर दरवळणारा सुगंध, प्रतिभेचा प्रकाश, उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक प्रभृति अलंकारांची गर्दी पाहून चारुदत्ताच्या मैत्रेय ब्राह्मणासारखे कांहीं जण भांवावून जातील, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. कांचेला 'मणि' म्हणण्याचा मोह अशाच भांवावलेल्यास पडतो, हेही सर्वथा असत्य नव्हे.

४. परंतु मर्मज्ञ रसिक जो आहे तो 'शारदास्तवनां'तील गंभीर भावना, उदात्त रमणीय कल्पना यांस मान तुकवीलच. 'लोभ न मातृप्रेमीं वसतो' हें बाल्यांतील पृथ्वीमोलाचें वाक्य 'प्रेम उद्भवते आणि बाल्य मावळते' या सर्वानुभूत पण अनुच्चारित सिद्धान्ताचा अवतार, रडविणारें 'विधवेचें सुख-स्वप्न', 'लतिका', 'कलिका', 'शांततेचें हास्य' प्रभृति कित्येक प्रगल्भ संगीतें वर्डस्वर्थ-भवभूतीसारख्या महाकवींची आठवण करून देतात ! बहुतेक स्वनितकें ठीक आहेत. 'कवीचें बरळणें' चमत्कृतिजनक आहे. सामान्यसा वाटणारा 'पिंजऱ्यांतील पोपट', अर्वाचीन कवीला रमविणारी 'कविता व वनिता' मधील छेकापन्हुति निंद्य खास नव्हत. 'चिलया' मधील वत्सलता, आणि अभिमन्यूंतील वीररसार्द्र कारुण्य अभिनंद्य आहे. उठावदार 'भवानी', मनोमोहक 'विश्वमोहिनी', प्रतिभासंपन्न 'निसर्गसुंदरी', हृदयस्पर्शां 'तुझी आस' उद्दाम भक्तीचा आधार असणारा 'श्रीकृष्णस्तव', विवेक-भक्ति-युत 'गुरु-गुज', गुरुसंबंध तादात्म्यावस्थेंतही असतो हें स्पष्ट करणारें 'ज्ञानेश्वर-काव्य' हीं सर्व काव्ये मनोरंजक असूनही उद्बोधक होत. 'शंकरा ! प्रणति तुज सुरेशा !' ही सुमंगल आरती या बहुविधसुंदर 'त्रिदला'ची परि-पूर्ति करते हें नीटच आहे.

त्रिदल

५. प्रथम-प्रयत्न या दृष्टीनें पाहतां 'आरंभ खासा झाला' असें कोणीही रसिक म्हणेल. कित्येक काव्यांतून तारुण्यास साजणारी धिटार्ई, प्रसादाची टंचार्ई, दुष्ट शब्दप्रयोग, रसहारक श्लिष्टता दिसतात; पण हे दोष अनुभवाच्या अभ्यासाच्या गुटिकांनीं सहज नाहींसे होतील हें निःसंशय होय. मुद्रणदोष मात्र भरपूर आहेत.

६. असो. श्रीरामचंद्र, श्रीशंकर, श्रीअंबादेवी या तिन्ही कवींस अखंड साह्य देवोत आणि या कवींकरवीं महाराष्ट्रांत निर्लोभ सत्कर्मिंचें, प्रेमळ भक्तीचें, ओजस्वी ललितकलेचें आणि विमोचक ज्ञान-विज्ञानाचें सुपीक येवो अशी उमेद बाळगून हे चार शब्द येथें संपवितों.

चिं. गं. भानू.

१. तीन कवींच्या निवडक काव्यांच्या प्रस्तुत संग्रहास 'त्रिदल' हें नांव देण्यांत कवित्व आहे व मार्मिकता आहे. भोर संस्थानचे युवराज श्रीमंत स. र. पंतसचिव ऊर्फ भाऊसाहेब, त्यांच्या मामी श्री० गिरिजाबाई विंचुरकर व मावशी श्री० शांताबाई हेबळीकर या निकटसंबंधी कवींच्या काव्यांचा हा संग्रह आहे. एकाच सरोवरांत वाढलेल्या एका दांड्याला हें त्रिदल आलें आहे. पंतसचिव, विंचूरकर व हेबळीकर हीं घराणीं म्हटलीं तर तीन आहेत, जरा मूळाकडे लक्ष दिलें तर त्यांत एकत्वही आहे. तीन असून एक, एक असून तीन. हीं तीनही महाराष्ट्रीय घराणीं अव्वल दर्जाचीं असून दोनशें वर्षांपूर्वी महाराष्ट्राच्या राजसत्तेच्या विस्तारास कारण झालीं आहेत व आपल्या शौर्यादि गुणांनीं महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अजरामर होऊन राहिलीं आहेत. विवाहरज्जूंनीं तीं अनेकवार एकमेकांशीं निगडित झालीं आहेत. अशा नामांकित घराण्यांतलें प्रस्तुत कवित्रय आहे. सामान्यतः श्री आणि सरस्वती यांचा विरोध असतो; पण येथें त्या दोन्ही बहिणीप्रमाणें एकत्र नांदत आहेत ! मम्मटानें सांगितले-

ल्या काव्यरचनेच्या हेतूपैकीं यशोलाभ व काव्यरचनाकालीं होणारा काव्या-
नंद या दोन हेतूंचाच कोणी झाला तरी त्या कवींवर आरोप करील.
दोन्ही हेतु उच्चच आहेत, तथापि या त्रिदलाचा सुवास घेतांना त्याच्या
मुळाशीं काव्यानंदाशिवाय दुसरा कोणताच हेतु नसावा असें वाटतें.
राजधराण्यांत जन्मून विद्याप्रीति व काव्यनिर्मिति यांत आनंद मानणारे
महादजी शिंदे, उदाजीराव पवार, बापूसाहेब कुरुंदराडकर असे हाताच्या
बोट्यांवर मोजण्याइतके जे थोडे पुरुष महाराष्ट्रांत होऊन गेले त्यांतच
भाऊसाहेब पंतसचिव (हे डेक्कन कॉलेजांत बी. ए.च्या परीक्षेचा अभ्यास
करित आहेत.) यांनीं बालवयांतच प्रवेश केला ही आनंदाची गोष्ट आहे.
त्यांच्या सुंदर काव्यांवरून त्यांच्या भविष्यकालीन विद्याव्यासंगाची व ग्रंथ-
निर्मितीची मोठीच उमेद वाटते. ती श्रीरामप्रभु पूर्ण करोत अशी त्यांचे
चरणीं प्रार्थना आहे.

२. ह्या त्रिदलाचें सूक्ष्म निरीक्षण करावयास मला पुरेसा वेळ मिळाला
नाहीं. तथापि त्याच्या सर्व पाकळ्यांवरून एकवार नजर फेंकली आहे. दांडा
एक पण दलें भिन्न असें याचें स्थूल वर्णन वर केलें आहे, सूक्ष्मांतही हेंच
खरें आहे. कुलीनत्वाचा धागा सर्वभर आहे, विचारांची एकरूपता आहे, पण
भिन्नपणही आहे. उदाहरणार्थ, भाऊसाहेबांचें भागीरथीचें वर्णन व गिरिजा-
बाईंचें यमुनेचें वर्णन परस्पर ताडून पहावें. 'सुरम्य स्थळ हें अहा' असा
पहिल्याचा आरंभ आहे. व 'सखे ग सुरम्य यमुना किती' असा दुसऱ्याचा
आरंभ आहे. पहिल्यांत काशीक्षेत्राचें व्यापक दृष्टीनें वर्णन आहे. ती पुरुषी
दृष्टि दुसऱ्यांत नाहीं; पण भाऊसाहेबांचे 'विरही राधेचे उद्गार' यापेक्षां
गिरिजाबाईंच्या 'राधा' काव्यांत स्त्रीस्वभावसुलभ कोमलता अधिक आहे.
गिरिजाबाई व शांताबाई यांच्या काव्यांत त्यांच्या आत्मचरित्रपर
गोष्टींचे ध्वनि आहेत, संसारसुख मावळल्याबद्दलचे त्यांचे उद्गार हृदयस्पर्शी
आहेत. 'गुंफिलें त्रिदळ काव्याचें, परि शंकर भूवरि नाहीं' शिवकांता 'लागे
चरणीं' असे गिरिजाबाईंचे उद्गार व त्यांचें 'स्वप्न'; तसेंच शांताबाईंचें

त्रिदल

‘विधवेचें स्वप्न’ व विशेषतः रम्य ‘कलिका’ या काव्यांत व्यक्त झालेले चिरविरह-विषयक उद्गार हे सर्व करुणारसपूर्ण आहेत. ‘शिव शिव देवा ! काय दाविलें ? भासचि ना सगळा’ हा सुखस्वप्नांतून जागृतींत आल्यावरचा उद्गार हृदय पिळवटून टाकणारा आहे. गिरिजाबाईंची ‘चवथीची चंद्रकोर’, ‘कवीचें वेड’, ‘प्रणय-पत्रिका’, ‘कृष्णाचें गाणें’, ‘वांसरी’, ‘विश्वमोहिनी’ म्हणजे ‘मुरली’ इ० काव्यें मधुर आहेत. या शेवटच्या तीन काव्यांशीं शांताबाईंचीं ‘राधेचें वेड’, ‘वेणुनाद’ हीं काव्यें ताडून पहावींत. गिरिजाबाईंचें पदलालित्य व कल्पनामाधुर्य जर अधिक मोहक आहे, तर शांताबाईंच्या विचारांची प्रौढी, सरलता व परमार्थ-प्रवणता अधिक चित्ताकर्षक आहे. त्यांची ‘मानस-पूजा’, ‘गुरुगुज’, ‘अभंग’ इ० शेवटचीं शेवटचीं प्रकरणें परमार्थियांस मोहक वाटतील. ‘तुजकडेचि विभो मन धांवतें । सुख कशांत मला नच वाटतें’ अशी त्यांची मनःस्थिति खरोखर झाली असावी असें त्यांच्या काव्यांवरून वाटतें. ‘गाणें म्हणजे सदा मिळवणें नित्यानंदातें’ अशी त्यांची वृत्ति दिसते. ‘वंचिता’ व ‘शेवटची प्रार्थना’ गोड आहेत. भाऊसाहेबांच्या काव्याचा रंग याहून साहजिकच निराळा आहे. त्यांच्या काव्यावर उदासनितेची छाया पसरण्याचें कारण नाही. त्यांच्या काव्यांत तारुण्यसहज शृंगाररसप्रीति साहजिक आहे व याला समर्पक पदलालित्याची जोड मिळाल्यानें व सृष्टिसौंदर्याची त्यांना गोडी असल्यानें ‘वनविहार’, ‘सागरसहल’, ‘मार्गाविर’, ‘सोडीं मी तुज ना आतां’, ‘प्रेमाचे बोल’, ‘लतिका’, ‘सुखधाम’ ‘उषःकाल’, ‘वसंतरमणी’ इ० काव्यें खरोखरीच फार सरस वठलीं आहेत व तीं तरुणांच्या मनोवृत्ति उचंबळून सोडण्यासारखीं आहेत यांत संशय नाही. यांना सृष्टिवर्णनाची हातोटीही फार नामी साधली आहे. मात्र एक सूचना करावीशी वाटते. अभिज्ञत वाङ्मयांत प्रेम पतिपत्नींचेंच वर्णिलें असतें, ‘मार्गाविर’ या कवितेंत ‘युवक-युवतीचे’ जे विचार प्रगट आहेत ते पतिपत्नींचे नसावेत असें दिसतें. इंप्रजी काव्यांतून किंवा रावबाजींच्या कारकीर्दीतल्या लावण्यांतून जीं पति-

पत्नी नाहींत किंवा ज्यांच्या प्रेमाचें पर्यवसान विवाहांत झालें नाहीं, अशांच्या शृंगारचेष्टांचें वर्णन केलेलें कोठें कोठें आढळतें; पण हा प्रकार प्रशस्त नाहीं. ह्या अनिष्ट वळणावर अर्वाचीन चांगल्या कवींनीं तरी प्रेमाचा पूर वाहूं देऊं नये. शृंगारविषयाशिवाय इतर विषयही यांना चांगले साधतात असें 'चुकलेलें वांसरुं', 'पिंजऱ्यांतील पोपट', 'दैव', 'भवानी', 'बरळणें' इ० सुंदर काव्यांवरून उघड दिसतें. यांच्या ठिकाणीं काव्यशक्ति चांगल्या प्रकारची आहे व ती उत्तरोत्तर अधिक विकास पावेल अशी आशा वाटते. माधुर्य, पदलालित्य, वर्णनशैली, सृष्टिसौंदर्याभिरुचि हे गुण यांच्या कवितेंत आतांच चांगले विकास पावलेले आहेत. पुढें पुढें या गुणांचा पूर्ण विकास होऊन मराठी वाङ्मयाला एक ललामभूत अभिनव कवि लाभतील अशी उमेद आहे.

नाशिक, }
ता. १।५।२९. }

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

कवि भर्तृहरि म्हणतात, "कोलाभः ?-गुणिसंगमः" आणि या उक्तीप्रमाणें पाहतां रा० ठकार यांनीं प्रकाशित केलेला "त्रिदल" संज्ञक काव्यसंग्रह हा वाचकांस एक सोठा लाभच आहे. कारण येथें तीन गुणिजनांचा मनोज्ञ संगम पहावयास मिळतो. यांतील तीनही लेखक विद्यावदात असून सर्वांचेच ठिकाणीं सदाभिरुचि, प्रतिभा, शास्त्रपरिष्कार व भावनाभूयिष्ठता हे उच्च गुण असल्यानें अशांचा समाहार रसिकांस मनोहर वाटतो. आतां प्रत्येकाचें काव्यस्फूर्तीचें कारक मात्र पृथक् दिसतें. आणि इतिहास पाहतां काव्याचा उगम हर्षांत-आनदांत त्याचप्रमाणें दुःखशोकांतही होतो. आद्यकवि वाल्मीकि यांना कौचवधाचा धक्का बसतांच त्यांचे मुखांतून 'छंदोमयी वाणी निरगात्' किंवा 'शोकः श्लोकत्वमागतः'-असें लिहिलें आहे. म्हणजे महर्षींच्या काव्य-स्फूर्तीला दुःख किंवा शोक हें आदिकारण झालें. उलटपक्षां, भृगुवर्लीत, पंचकोश उल्लंघून 'कामान्ती कामरूपी' झालेला जीव हर्षप्रकर्षाच्या

त्रिदल

उमाळ्यांत “ हा, वुहा, वुहा, वु ”:-अहः श्लोककृत, अहः श्लोककृत० इत्याकारक साम गात सुटला. एतावता हर्ष व शोक हे उभयही काव्यकारक आहेत.

प्रस्तुत काव्यसंग्रहांतही उभयहेतुजनित काव्याचे मासले आहेत. युवराजांचे यौवन व ‘जीवत्सुतातपादेषु, नवे दारपरिग्रहे’ अशा प्रकारे आनंदमय स्थिति असल्याने त्यांची स्फूर्ति हर्षोद्भव आहे. व त्यांचे काव्यांत प्रायः आनंद भरलेला असून आनंदसहचारी व युवजनसुलभ अशा आवरसाने त्यांची कविता ओथंबलेली आहे. उलटपक्षां, शांताबाईसाहेब विरहव्यथित असल्याने त्यांच्या कवितेंत दुःखशोकाची छाया पसरली आहे. गिरिजाबाईंची संमिश्र स्वरूपाची आहे. आणि हे सिद्ध करण्यास फारशी खटपट नको. प्रत्येक विषयाचीं नांवे वाचलीं तरी पुरे. उदाहरणार्थ, युवराजांचे-‘उषःकाल’, ‘वसंतरमणी’, ‘वनविहार’, ‘रंगपंचमी’ इ० असले विषय खुशालचेंडू स्थितींतच स्फुरणार ! आणि ‘राधेचें वेड’, ‘विधवेचें स्वप्न’, ‘वंचिता’, ‘कलिका’ असले विषय शांताबाईसारख्या शोकपरितात्म्यालाच स्फुरणार. पहिल्या तीन कवितांत बाईंचा शोक पुटपाक प्रतीकास असला तरी कलिकेंत तो प्रस्फुट होऊन ज्वालामुखीसारखा उतू चालला आहे. त्यांची करुणकहाणी दगडालाही रडवील ! दुःखमग्न बाईसाहेबांस ‘कलिकेंत’ही स्वतःचें शोचनीय प्रतीक दिसते आणि सुखी युवराजांना लतिकेंत प्रियसखी दिसते व ते प्रीतिरसाने भरून जातात. गिरिजाबाईसाहेबांची स्थिति इतकी दुर्वह नसली तरीही ती त्यांचे ‘स्वप्नांत’ बाहेर पडल्यावांचून राहिली नाही. अन्यत्रही त्यांच्या कृतींत पतिप्रेमाला अंतरलेल्या हृदयाची कुरकुर ध्वनित होते; मात्र ती अन्य-विनोदसाधनाने (अपत्य) मंदवेग झाली आहे आणि यामुळेच अनुकूल झुळूक येतांच अस्मानांत ओढ घेऊं पहाणाऱ्या वावडीप्रमाणे त्यांच्या पेशल असून उल्लायशील मोहक कल्पनांशीं विहार करण्याचें साधते. याप्रमाणे परिस्थित्यनुरूप कृतीचे स्वरूपांत भेद असला तरी काव्यत्व-रसिकहृदया-ल्हादकत्व-सर्वत्र आहे आणि युवराजांचा वेगवान् गंगौघ, शांताबाईसाहेबां-

चा मंथर यामुनौघ वः वहिनीसाहेबांचा मध्यवर्ती सारस्वतौघ असा हा संगम तार्थराजाप्रमाणें दर्शनीय वाटतो.

युवराजांचा बाणा मर्दानी असल्याने त्यांना आडपडदा, भाडभीड खपत नाही. 'सोडी मी तुज ना आतां' या कवितेंत, 'पुरवीन हेतु मम मनिंचा, मग पाहिन काय म्हणावें' असें त्यांचें बेमुरवत बोलणें आहे; पण अशा रंगप्रसंगी 'वैयात्य' हेंच भूषण आहे असें कोणता रसिक म्हणणार नाही ? अन्यत्रही हीच उत्कटता दिसून येते. 'वेळींत सखी मज दिसे, लागलें पिसें' अशी त्यांची निर्भिड कबुली आहे. स्फूर्तिदेवीस ते म्हणतात, 'माझिया रोमरंध्रांत तुझेचि संचरे प्रेम' आणि हेंही म्हणणें तितकेंच प्रामाणिक. कवितेचे 'तंद्रीने' त्यांना काश्यही आलें; नव्हे त्यांचें काव्यप्रेम तर 'सुकविता यद्यस्ति राज्येन किं' असलें निर्वाणीचें दिसतें. एकंदरींत युवराजांचा-आनंदी युवराजांचा-वृत्तिधर्मच असा बनला कीं, कांहीं करणें तें सर्वात्मना करावयाचें. कवयित्रीद्वयाची उत्कटताही कमी असेल असें आम्ही म्हणत नाही, तथापि निसर्गशालीनतेमुळें तिच प्रदर्शन युवराजांइतकें अनावृतरूपानें त्यांस करवत नाही हें खास. शिवाय शोक हा कर्षणधर्मी (-शोषच तो) व आनंद हा बृंहणधर्मी असल्यानें शांताबाई-साहेबांच्या कविता १७, वहिनीसाहेबांच्या १८ तर युवराजांच्या दोन्हीं-च्या बेरजेहून १७ नीं अधिक असणें स्वभावानुरूपच आहे.

आतां युवराज जरी पूर्ववयानुरूप यौवनरंगांत दंग भासले किंवा असले तथापि पूर्वांहींचा सूर्य जसा प्राचींचे उत्संगावर खेळतांना दिसला तरी त्याचे कर त्याच वेळीं अपरा दिक्-किंबहुना याम्योत्तरही व्यापून असतात त्याचप्रमाणें युवराजांची दृष्टि चरम पुरुषार्थापर्यंत पोचली आहे. यामुळें त्यांचे काव्यांत अन्यत्र देशभक्ति, ईशभक्ति, भक्ति, विरक्ति, परमधामप्राप्ति इत्यादिकांविषयींही आस्थेचे उद्गार असून आद्यरसाप्रमाणच वीर, करुण, शांतादिकांचेही मासले आहेत. शांताबाईसाहेबांचेही तसेंच. दुःखाध्मात हृदयानें त्यांनीं करुण-कहाणींत अश्रु गाळले तरी त्या अखंड अश्रुच गाळीत

त्रिदल

बसल्या नाहीत. कालिदास म्हणतो, 'दग्धभूर्मांत बीजप्ररोहक्षमता अधिकच उत्पन्न होते' त्याप्रमाणे त्यांच्या दुःखदग्ध हृद्भूर्मांत भक्ति, ज्ञान, विरक्तीचे अंकुर फारच जोराने रुढ होऊन अखेर त्या हळहळ सोडून सद्गुरु श्रीज्ञानेश्वर-चरणीं विश्रांतीत झालेल्या दिसतात. गिरिजाबाईसाहेबांचे हृदयास इकडे 'कुसुम' पाहून भरते येते, तर तिकडे त्या चिद्रसांत विरूनही जातात, अशी त्यांची उभयान्वयी वृत्ति आहे.

संग्रहांतील एकूण कवितांची भाषा ललितपदाचित व शास्त्रपूत आहे. युवराजांचे योजनेत मात्र वीरोचित अशी रगडमल्ली आढळते. पण अशी स्थळे फार थोडीच आहेत. शिवाय ही सर्व कविता परार्थ लिहिली नसून स्ववृत्तिविलासरूपच असल्याने असल्या दोषांची फारशी क्षितीही वाळगण्याचे कारण नाही.

या संग्रहांत अन्यत्र क्वचितच सांपडणारी अशी एक मौज आहे. ज्याची त्याची प्रतिभा व विषययोजना जरी स्वतंत्र आहे, तरी पण परस्पर सन्निकर्ष थोडातरी अहमहमिकेला कारण झालेला दिसतो. उदा० युवराजांची 'भागीरथी' तर वहिनीसाहेबांची 'यमुना', युवराजांचे 'बरळणे' तर वहिनीचे 'भागणे', युवराजांची 'विरही राधा' तर वहिनीसाहेबांची 'राधा आणि स्वप्न'. शांताबाईसाहेबांचे 'राधेचे वेड' आणि 'विधवेचे स्वप्न' युवराजांची 'लतिका' शांताबाईसाहेबांची 'कलिका'. बाकी युवराजांना लतिकेत प्रियसखी दिसते, तर शांताबाईंना कलिकेत स्वसम अभागी अबलांचे प्रतीक दिसते, हे खरे; पण ते काहीं असले तरी वाचकांना तुलनेचे कौतुक सांपडते. शिवाय कल्पनाचित्र रंगविण्यांतच कवीची कुशलता नसून वस्तुवर्णनांत तशीच आहे. उदा०, 'भागीरथी'. युवराजांनी पाश्चात्य धर्तीचीं काहीं स्वनितकेही लिहिलीं आहेत. तरी त्यांनी दिलेल्या खंडकाव्यांतील उतान्यांवरून मागेपुढे एकादे महाकाव्य लिहिणेही त्यांना अशक्य नाही असे वाटते.

असो. एतावता हा त्रैवर्णी वाङ्गुंफ अनेक गुणांनी विलोभनीय व संग्राह्य झाला आहे.

शेवटीं एक गोष्ट बोलावीशी वाटते. माधवानुजांचे संग्रहाप्रमाणें प्रत्येक कवितेची जन्मतारीख व प्रसंग दिला असता तर येथेही कवींच्या कल्पनेची उत्पत्ति व परिणति कळण्यास एक मार्ग झाला असता व एक प्रकारची करमणूकही झाली असती.

पडघवली,
ता. ५।५।२९. }

महादेव हरि मोडक.

तत्रभवतां सचिवकुलावतंसानां सदाशिवराययुवराजानां विविधविषय-
मनोहरः सरसरचनापरिप्लुतास्त्रिदलसंज्ञकः काव्यखण्डः समवालोकि । तद्व-
लोकनप्रमुदितहृदयेन निवेद्यते यदत्रभाषागाम्भीर्यं विषयसौरस्यं रचनान्चातुर्य-
मित्येवमादयो गुणाः समुल्लसन्ति । तथा शृङ्गारादिवर्णनेषु कविसमया
आपि परिपालिताः । नचात्युक्त्या, क्लिष्टकल्पनया, अनुचितशब्दयोजना-
दिभिर्वा सहृदयहृदयान्युद्वेजितानि । किंबहुना यथा यथा सूक्ष्मेक्षिकयायं
त्रिदलखण्डः समवलोक्यते तथा तथा कृतपरिश्रमा एते महोदया निःसंशय
महाराष्ट्रभाषायामभिजातकवयोभवेयुरिति द्रढीयान्विश्वासः समुद्भवति ।
संभाव्यते चः—

मत्सांनिध्यमियं न जातु सहते श्रीरिथमुद्विग्ना वाग्देव्या निलयं तथा-
विधमभूत्संयाचितः पद्मभूः । पुत्रीस्त्रिहेरसानुषक्तहृदयः श्रीशारदासङ्गमः
प्रेम्णा यत्र भवेत्तथाविधममुं नूनं नृपं निर्ममे ।

तथैव विचुरकरभूषणायमानानां विदुषीरत्नानां गिरिजाभिधानां हेबळीकर
कुलावतंसानां शांताभिधानांचान्तरान्तरा स्थितानि पद्यानि विलोक्यतां
नश्चेतासि कौतुकं दृढं पदमाधत्ते । इति ।

त्रिदल

अन्तेच श्रीसीतारामचन्द्रकृपयैते पूर्णमायुरारोग्यंच लब्ध्वाऽजस्रमीदृशीं
भगवत्याः सरस्वत्या देव्याः सेवां कुर्वन्त्विति सप्रमोदमाशास्य परममङ्गलाशी-
राशीन्वितनुते—

चैत्र शुक्ल त्रयोदशी }
शके १८५१ }

अभ्यंकारोपाह-वासुदेवशास्त्री.

श्रीमंत सदाशिवराव पंतसचिव युवराज संस्थान भोर यांनीं गुंफलेला
“ त्रिदल ” नांवाचा काव्यगुच्छ साधारणपणे वाचून पाहिला. मला कळ-
विण्यास संतोष वाटतो कीं, श्रीमंतांचीही काव्यकृति मनोहर झाली आहे.
यांतील भाषा प्रौढ, शुद्ध, सरस असून अभिप्रेत भाव सहृदय वाचकांच्या
मनांत उद्भूत करण्याचें तींत पूर्ण सामर्थ्य आहे. यांत एकही असें पद्य
आढळणार नाहीं कीं, ज्यांत मर्यादातिगामी शृंगार, अतिशयोक्ति, अथवा
वृथा शब्दपाल्हाळ झाला आहे. विषयाची निवडही सभ्य, सरस असून उदात्त
भावांचा परिपोष करणारी आहे. यांतील बरीचशी रचना पदात्मक आहे;
तथापि मंदारमाला इत्यादि वृत्तांतील निर्दोष रचना पाहिली म्हणजे गण-
वृत्तांवरही कवीचा चांगलाच अधिकार आहे हें स्पष्ट दिसून येतें. त्याच-
प्रमाणें कवयित्री वर्गाची सरस कृति पाहिली म्हणजे मनास कौतुक वाटतें
व सरस्वती देवीचा या घराण्यांतील एका व्यक्तीवरच नव्हे तर सर्व
घराण्यावर सारखाच अनुग्रह आहे हें पाहून समाधान होतें.

पूर्वीं बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं ‘भट्टवंशकाव्य’ करून कविवर्गांत
उत्तम लौकिक संपादन केला. प्रस्तुतचे युवराजही एखादा ऐति-
हासिक प्रसंग घेऊन तो आपल्या कवित्वानें खुलवितील अशी अपेक्षा
करणें अयुक्त होणार नाहीं. यें ही गोष्ट नमूद करणें अवश्य आहे कीं,
स्वभावतः भिन्न-स्थान-निवासी म्हणून प्राचीन कवींनीं वर्णिलेलें व प्रत्यहीं
अनुभवास येणारें जें लक्ष्मी-सरस्वतीचें वैयाधिकरण्य तें नष्ट होऊन प्रस्तुत
कवींचे ठिकाणीं सामानाधिकरण दृष्टीस पडतें. याबद्दल कोणासही आश्चर्यच

वाटेल. एवढेंच नव्हे तर युवराजांनी आपल्या कृतीनें सरस्वती ही लक्ष्मी-चा सौभाग्य-तिलक आहे, तो असल्याशिवाय लक्ष्मीस शोभा नाही ही गोष्ट आपल्या कृतीनें सर्व लक्ष्मीपुत्रांस स्पष्ट करून दाखविली आहे.

असो. श्रीरामरायप्रभूच्या कृपेनें श्रीमंतांस पूर्ण आयुरारोग्य लाभो व त्यांच्या हातून उत्तम काव्ये निपजोत अशी सद्भावना व्यक्त करून व त्याप्रमाणेंच या प्रस्तुतच्या कवयित्रीवर्गाकडूनही उत्तम वाङ्मयसेवा घडो अशी परमेशाची प्रार्थना करून थांबतो.

श्रीरङ्गशर्मा

(प्रो० रङ्गीशास्त्री, डेक्कन कॉलेज.)

श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब पंतसचिव, श्री० गिरिजाबाई विंचुरकर व श्री० शांताबाई हेबळीकर यांच्या “त्रिदल” या नांवाच्या काव्यसंग्रहांतील कांहीं कविता श्री० भाऊसाहेब यांनी मला वाचून दाखविल्या व बाकीच्या मी स्वतां वाचल्या. श्री व सरस्वती यांचा मधुर पण दुर्मिळ मिलाफ या कवितासंग्रहांत पहावयास सांपडल्यामुळे “त्रिदला”च्या प्रकाशनाचा योग अपूर्व म्हटला पाहिजे. शिवाय कवितालेखक व लेखिका यांचा अगदीं निकटचा नात्याचा संबंध असल्यामुळे दुधांत साखर पडल्यासारखे झाले आहे. या काव्यसंग्रहांत एकंदर ७७ कविता असून त्यांपैकी ४२ श्रीमंत भाऊसाहेब यांच्या, १८ श्री० गिरिजाबाई विंचुरकर यांच्या व १७ श्री० शांताबाई हेबळीकर यांच्या आहेत.

श्री० भाऊसाहेब यांच्या कवितांत ‘शारदास्तवन’, ‘उषःकाल’, ‘प्रेमोद्भव’, ‘चुकलेले वासरुं’, ‘लतिका’, ‘ज्योति’, ‘वनिता व कविता’, ‘भोळा जीव’, ‘संसाराटवी’ व ‘बरळणे’ या कविता माझ्या मते विशेष सरस वठल्या आहेत. त्यांच्या कवितेत विशेष गुण म्हणजे भाषेचा प्रसाद, माधुर्य व वर्णनशैली हे होत. कविकल्पनाही मधून मधून चांगली दृष्टीस पडते. भाषासरणी साधारणपणे नेहमी साधी व सरळ असली तरी विषयाप्रमाणे प्रौढ व संस्कृत-

त्रिदल

प्रचुर भाषाही त्यांना चांगली साधते. 'शारदास्तवन' या कवितेंतील भाषा अशा प्रकारची आहे; पण हा अपवाद होय. 'प्रेमोद्भव' ही कविता लावणीच्या पद्धतीची असून तिच्यातील शब्दयोजना व भावनानिदर्शन लावणीला साजेशीच आहेत. 'ज्योति', 'कविता आणि वनिता' वगैरे स्वनितांत (Sonnets) व इतर कवितांतही कविकल्पना दिसून येते. 'उषःकाल', 'सुखधाम', 'सीता-लक्ष्मण-संवाद' वगैरे कवितांत वर्णने चांगली साधली आहेत व त्यांत स्वाभाविकपणा हा गुण विशेष दृष्टीस पडतो. ऋस्वदीर्घांकडे बरेच दुर्लक्ष्य झाले आहे. एका पहिल्या कवितेंत अशा तीन चार चुका आहेत. यतिभंग व मात्रादोषांची उदाहरणेही मधून मधून सांपडतात. हे दोष साधारणपणे तिन्ही कवींत झाले आहेत. तथापि गुणांच्या मानाने ते महत्त्वाचे नाहीत. जातां जातां एका गोष्टीचा उल्लेख करावासा वाटतो. या बाबतींत मतभेदाला जागा आहे; तथापि तिचा निर्देश करण्यास हरकत दिसत नाही. 'संसाराटवी' व 'बरळणे' या कविता वाचल्या म्हणजे सहज एक विचार मनांत येतो. कविता खरोखरीच चांगल्या आहेत. त्यांची भाषा, त्यांतील कल्पना व उदात्त विचार वाखाणण्यासारखे आहेत; परंतु त्यांत आलेल्या अध्यात्मपर विचारांत कवीच्या मनाचा जिव्हाळा कितपत आहे ? अशा प्रकारचीं आध्यात्मिक गाणीं गाण्याचा आधुनिक कवींचा प्रघात आहे. कलाविलासाच्या दृष्टीनेच पहावयाचे झाल्यास कदाचित् अशा कविता कौतुकास्पद वाटतील; परंतु त्या परिणामकारक कितपत होतील याची शंका वाटते. तुकाराम, नाम-देवाच्या साध्या अभंगांत जो रस चाखावयास सांपडतो तो आधुनिक काव्यसंग्रहांतून दिसणाऱ्या नाटकी कवितांत उत्पन्न होणे शक्य नाही. "नट तो नृप होइल का कधी ?" अशा कवितांत स्वयंस्फूर्ति सांपडणे कठिण, व स्फूर्तिशिवाय काव्याला किंमत नाही.

श्री० गिरिजाबाई विंचुरकर यांच्या कवितांत कल्पनाशक्ति विशेष दिसून येते. त्यांच्या कविता चांगल्या सरस असून त्यांत नादमाधुर्य फार

आहे. 'कुसुम', 'चवथीची चंद्रकोर', 'स्वप्न', 'भागणें', व 'बंधन' या कविता मला फार मनोरम वाटल्या. भावगीत या दृष्टीने 'स्वप्न' बऱ्याच वरच्या दर्जाचे आहे. 'भागणें' व 'बंधन' यांतील विचार निरनिराळ्या कल्पनां-मुळे सरस वठले आहेत. 'बंधनां'तील कल्पना एकेक पायरीने चढत गेल्यावर त्यांची सार अलंकारांत परिणति झाली आहे. या कविता कोणत्याही वरिष्ठ दर्जाच्या कवीला भूषणावह होतील यांत शंका नाही.

श्री० शांताबाई हेबळीकर यांच्या कविता १७ आहेत, तथापि एकंदर गुणांच्या मानाने त्यांना वरची जागा द्यावी लागेल असे वाटते. 'तरंग', 'वेणुनाद', 'विधवेचें स्वप्न', 'कलिका' 'शा कविराया !' व 'संशय' या कविता पुनः पुन्हा वाचाव्याशा वाटतील. त्यांचा विशेष गुण म्हणजे त्यांतील भावनायुक्त विचार. श्री० शांताबाईंच्या भाषेतही प्रसाद हा गुण दिसून येतो.

एकंदरीने पाहतां तिन्ही कवींमध्ये प्रसाद, कल्पना व माधुर्य हे गुण दृष्टीस पडतात. तरी प्रत्येकांत वैयक्तिकपणा दिसून येतो. श्री० भाऊसाहेब यांच्यांत विषयवैचित्र्य व वर्णनाचा स्वभाविकपणा हे गुण दिसतात, श्री० गिरिजाबाईंचे वैशिष्ट्य कल्पनाशक्ति व माधुर्य यांत आहे असे वाटते. श्री० शांताबाई यांचा भर उत्कट भावनांवर असल्यामुळे त्यांत जिव्हाळा अधिक आहे. प्रत्येकाचे वैशिष्ट्य बाजूला ठेविले तरी वर सांगितल्याप्रमाणे प्रसाद, माधुर्य, कल्पनादि काव्यगुण तिघांतही चांगले वास करीत आहेत. या काव्यसंग्रहाने मराठी काव्यांत चांगली भर पडेल असे मानण्यास हरकत नाही. या त्यांच्या कृतीबद्दल त्यांचे सकौतुक अभिनंदन करावेसे वाटते.

पुणे,
१७।४।२९ }

गो. वि. तुळपुळे.

माझे प्रिय, प्रेमळ व उदार मित्र कै० श्रीमंत सरदार बाळासाहेब विंचुरकर यांचा जन्म रामनवमीला झाला. या पुण्य दिवशी त्यांच्या दिवंगत आत्म्याला

त्रिदल

वाहण्याकरितां, त्यांचे नातजांवई भोरचे युवराज श्रीमंत सदाशिवराव रघुनाथराव ऊर्फ भाऊसाहेब पंतसचिव, त्यांची स्तुषा श्रीमती गिरिजाबाई विचुरकर व त्यांची कन्या श्रीमती शांताबाई हेबळीकर या तिघांनीं, त्रिदल या नांवाचा काव्योपहार तयार केला आहे. श्रीमंत बाळासाहेब यांचा जन्मदिवस साजरा करण्याचीही कल्पना फार मधुर आहे. परमपूज्य कैलासवासी आत्माविषयींच्या प्रेमानें प्रेरित होऊन प्रस्तुत काव्यकलाप निर्माण झाला आहे ही गोष्ट विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी व अभिनंदन करण्याला योग्य अशी आहे. “त्रिदलां”तील कांहीं पद्यें मी वाचलीं. त्यांत प्रत्यक्ष बाळासाहेबांस उद्देशून लिहिलेलें पद्य मला आढळलें नाहीं. तथापि, ‘गुंफिलें त्रिदलं काव्याचें, परि शंकर भूवरि नाहीं’. असें पर्यायानें श्रीमती गिरिजाबाईंनीं म्हटलें आहे. आपण कवि किंवा कवयित्री आहों अशी त्रिवर्गांपैकीं कोणाचीच भावना नाहीं. युवराजसाहेब म्हणतात, ‘पूर्वीं मीं रचिलीं अनेक कवनें आत्मा नसे त्यांमधें ज्योतीवांचुनि दीपपंक्ति गमती’. श्री० गिरिजाबाई सांगतात, ‘बैसलें काव्य करण्याला, परि अंतःस्फूर्ती नाहीं’ ! श्री० शांताबाईसाहेबही ‘गा कविराया !’ असें म्हणून काव्य गाण्याचें काम कविरायाकडेसच सोंपवीत आहेत. परंतु आपलें पंचमांतील मंजुकूजन जनमनास रंजवितें याचें भान जसें कोकिलास नसतें, किंवा आपले मार्दव सौरभादि गुण मनुजमात्रास आनंदित करतात याची वार्ताही फुलांना नसते, त्याप्रमाणें कांहींशी स्थिति प्रस्तुत त्रिदल निर्माण करणाऱ्या त्रिवर्गांची ज्ञाली आहे ! युवराजांनीं विविध व सुंदर विषयांचा रसिकतेनें परामर्श घेतला आहे. कवयित्रींच्या काव्यांत कोठें कोठें विषण्णतेची लकेर मारते. तिच्या मुळाशीं कवयित्रींचा दैवदुर्विलास असावा असें मनांत येऊन त्यांच्याविषयीं वाचक सानुकम्प होण्याचा संभव आहे. तथापि कवयित्रीची सौंदर्य-समीक्षणाची लालसा पाहून वाचकाला तिचें कौतुकच करावेंसें वाटेल. लक्ष्मीच्या कृपाकटाक्षांस पात्र झालेल्या व जवळच्या नात्यानें संबद्ध झालेल्या तीन व्यक्तींवर सरस्वती देवीही प्रसन्न झालेली पाहण्याचा हा योग अपूर्व आणि म्हणूनच

संतोषदायक आहे. बाळासाहेबांचें नांव रामराव होतें. रामाला तुळसीदल विशेष प्रिय आहे. तथापि राम व शिव यांच्याकडे अभेद दृष्टीनें पाहणारास रामरावांस अर्पिलेलें हें बेलाचें त्रिदलही उपपन्नच वाटेल. काव्यप्रणयन तिघांनीं केलें म्हणून दलाच्या पाठीमागे 'त्रि' या पदाची उपाधि लागणें अपरिहार्य झालें. पत्रं पुष्पं फलं तोयं इत्यादि भगवदुक्तीप्रमाणें प्रस्तुतचें त्रिदल कै० बाळासाहेबांच्या आत्म्याचें संतर्पण करीलच करील. परंतु महाराष्ट्रांतील काव्यरसिकही याचें प्रेमपूर्वक स्वागत करितील असा भरंवसा वाटतो.

लक्ष्मणशास्त्री लेले.

(प्रोफेसर, सर परशुरामभाऊ कॉलेज.)

“ त्रिदल ” नामक काव्यग्रंथाची प्रसिद्धिपूर्व मुद्रित प्रत समग्र वाचून पाहिली. वाचनानें मनास परम संतोष वाटला. काव्य हें मूळचेंच चित्तचोर; परंतु जेव्हां तें 'निसर्गभिन्नास्पद' जन्मस्थानांतून उदित होतें तेव्हां 'चमत्कारांत' भरच पडते. तसा प्रसंग त्रिदल-प्रकाशनानें आला आहे.

या काव्यसंग्रहांत श्री० युवराज भाऊसाहेब पंतसचिव, श्री० शांताबाई हेबळीकर, श्री० गिरिजाबाई विचुरकर या त्रिवर्ग श्रीमंतांची काव्यसंपत्ति सांठवलेली आहे. प्रस्तुत संग्रहांत सुमारे शंभर कविता असाव्यात. त्यांत बऱ्याच श्री० युवराज यांच्या आहेत. श्री० युवराज यांची काव्यशक्ति चांगली असून त्यांच्या वाणींत प्रसाद व प्रौढी हीं दोन्ही आढळून येतात.

श्री० शांताबाई व श्री० गिरिजाबाई यांच्या वाणींत कोमलता, सरलता व वत्सलता यांचा मधुर संगम झालेला आढळतो. प्रस्तुत काव्यग्रंथ पाहून एक गोष्ट विशेष दिसून आली ती ही कीं, यांतील विषय जरी साधे व जुनेच असले आणि रचनेचा थाटही उगाच नखरेबाज नसला तरीही चित्त प्रसन्न करण्याची शक्ति या त्रिदलांत आहे. यावरून 'सत्काव्य तेषां नव वाटताहे' हा अनुभव खरा ठरतो. संख्येनें त्यांतल्या त्यांत श्री०

त्रिदल

गिरिजाबाईंच्या कविता थोज्याच परंतु गुणानें फार वरचढ आहेत असें मला वाटतें. 'त्रिदल', 'कुसुम', 'बांसरी', 'राधा', 'मागणें', 'विश्वमोहिनी', 'निसर्ग-सुंदरीचा 'साज', 'ध्यान', 'अभंग' इ० त्यांच्या कविता मला फार सरस वाटल्या. 'निसर्गसुंदरीचा साज' ही कविता त्यांतल्या त्यांत विशेष चटकदार वाटली.

श्री० युवराजांना लघु किंवा दीर्घ उभयविध काव्यरचना सारख्याच लीलेनें साधतां येते असें दिसतें. त्यांची मति अष्टपैलू दिसते. विशेषतः 'विरही राधेचे उद्गार', 'प्रेमाचे बोल', 'प्रिय-विरह', 'लिहिलें नाशेबांत रडें', 'लतिका', 'वाढ-दिवस', 'संसार-सागर' या कविता सर्वांत विशेष पसंत पडल्या.

श्री० शांताबाई यांच्या कवितांपैकीं 'संशय', 'सेवाष्टक', 'याचना', 'अभंग' ..... हीं स्थळें फारच रम्य वाटलीं. एकंदरींत हा त्रिदलसंग्रह बहुत मनोरम असा झाला आहे. त्यांतील कवि-कवयित्रींचा उत्साह, रसिकता, प्रेमळपणा, सद्भाव इत्यादिकांचें संमेलन व प्रदर्शन आल्हादकारक आहे; इतकेंच नव्हे, तर हा श्रीसरस्वतीसंयोग महाराष्ट्रवाङ्मयासही भावी कालाविषयीं आशास्फुरण देणारा आहे ही गोष्ट चित्तास विशेष उल्हासित करते.

दत्तो वामन पोतदार.

भोरचे श्रीमंत युवराज व विंचूरकर आणि हेवळीकर या प्रसिद्ध सरदार घराण्यांतील दोन स्त्रिया यांनीं केलेल्या कवितांच्या या संग्रहाला "त्रिदल" हें नांव पूर्णपणें योग्य आहे. या कवितांतून 'साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे' तो शोधून काढायचा हा कवित्वाचा मुख्य गुण ठळकपणें दिसून येतो. आपला व्यासंग कायम ठेवून तिघेंही काव्यरचना करीत राहतील तर त्यांना वाङ्मयक्षेत्रांतही नांव मिळेल.

रा. प. सबनीस.

या “त्रिदलां”त तीन अंतःकरणांच्या तीन निरनिराळ्या वृत्ति स्पष्टपणें निदर्शनास येतात. आणि त्यांवरून कोणाच्या मनाचो काय परिस्थिति आहे याचें सहज अनुमान होऊं शकतें. श्री० पंतसचिवांच्या कवितांतून सृष्टीची रमणीयता, उत्साह आणि आशावादित्व यांचा आविष्कार दिसतो आहे, तर श्री० गिरिजाबाई विंचूरकरांच्या कवितांत पिळवटलेलें अंतःकरण आणि एक प्रकारची अस्फुट आकांक्षा दृग्गोचर होते. आणि श्री० शांताबाईंच्या कवितांत एक प्रकारची गंभीर अशी तत्त्वजिज्ञासा प्रतीतीस येते. यावरून त्यांच्या मनोभावना कोणत्या प्रकारच्या आहेत, व त्या प्रकारच्या मनोभावना बनण्यास काय परिस्थिति कारणीभूत झाली असेल याचें ज्ञान वाचकाला सहज होऊं शकेल; इतक्या त्या त्या भावना या कवितांतून उत्कटपणें प्रकट झालेल्या आहेत. आणि त्यामुळें प्रत्येक कवितेंत त्या त्या रसाचा उत्कृष्ट आविर्भाव होऊन त्याचा परिपोष सुंदर झाला आहे. जे जे भाव मनोभूमिकेंत उद्भूत झाले ते तसेच काव्यरूपानें बाहेर पडल्यामुळें कवितांत सरलता, सुगमता आणि मनोज्ञता आलेली आहे हें स्पष्ट रीतीनें दिसून येतें.

श्री० गिरिजाबाईंची ‘त्रिदळ’ ही कविता नितांत सुंदर वाटली. त्याच-प्रमाणें श्री० शांताबाईंच्या ‘तरंग’ या कवितेंत सृष्टीचें सौंदर्य दाखवून सारी सृष्टि आनंदांत असून मनुष्यजातीच कां कष्टि! अशी जिज्ञासा व्यक्त झाली आहे. त्या त्यांच्या जिज्ञासेचें उत्तर कदाचित् त्यांनाच सुचून तेहि पुढें मागें कवितारूपानें बाहेर पडण्याचा संभव आहे. ‘स्वप्न’, ‘विधवेचें स्वप्न’, ‘राधा’, ‘वंचिता’ या कविता करुणरसानें ओथंबलेल्या आहेत. या दोन्ही कवयित्रींच्या कारुण्यरसांत श्री० सचीवांचा उत्साहवर्धक असा भावना-प्रवाह मिळाला नसता तर हा संग्रह करुणागीतांचाच एक सुंदर गुच्छ निर्माण झाला असता, व वाचकांच्या मनावर उदासीनतेची जबरदस्त पकड बसली असती. इतका तो कारुण्यरसाचा प्रवाह दुर्दम वाटतो.

एकंदरीत सर्वच कविता सुंदर असून भाषाही सुगम आणि ललित आहे.

त्रिदल

पहिल्याच 'शारदास्तवन' या कवितेंतील पांचवी ओळ जरा संदिग्ध वाटते व तिच्यातील अर्थ एकदम लक्ष्यांत येत नाही. तेवढी ओळ खेरीज करून मग कोठेही अशी संदिग्धता दिसून येत नाही.

अशाच रीतीने हा काव्यव्यासंग पुढे चालविल्यास आपल्या हातून या बाबतीत बरेच कार्य होण्यासारखे आहे. व ईश्वर आपणांस हा व्यासंग चालू ठेवण्यास योग्य परिस्थिति देवो, असें मी इच्छितों.

वासुदेव गोविंद आपटे.

आज महाराष्ट्र-शारदेच्या चरणीं श्रीमती गिरिजाबाई ऊर्फ वहिनीसाहेब विचुरकर, श्रीमती शांताबाई हेबळीकर व श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब पंत-सचिव हे आपल्या निवडक काव्यांचें 'त्रिदल' वहात आहेत. ही अत्यानंदाची गोष्ट आहे. महाराष्ट्रांत हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्या असलेल्या वाङ्मयसेवक कुटुंबांत एक राजघराणें जमा झालें म्हणून लक्ष्मी-सरस्वतीच्या संयोगाबद्दल सदैव हताश असलेल्या काव्यप्रेमी जनतेला आश्चर्ययुक्त आनंद तर वाटेलच; तथापि मासिकांच्या व नियतकालिकांच्या ठराविक मार्गावरून काव्यसंग्रहप्रसिद्धीच्या उद्दिष्ट ध्येयाकडे जाण्याच्या आजकालच्या शाहिरी शिरस्त्यांत न शिरतां, त्यांनीं रसिकांपुढें आकस्मिक-पणें व इतक्या चित्तवेधक स्वरूपांत प्रगट होण्यांत जें धाडस व मार्मिक प्रसंगावधान दाखविलें आहे त्याबद्दल त्यांचें कोणीही अभिनंदनच करील. मात्र या दर्शनाच्या आकस्मिकतेचा जन्म काव्यकीर्तीसाठीं ह्यापलेल्या लहरी वृत्तीच्या पोटीं झालेला नसून, आजपर्यंतच्या मूकव्यासंगांमुळें प्राप्त झालेल्या आत्मविश्वासाच्याच उदरीं झालेला आहे हें सदर काव्यसंग्रहाच्या वाचनानंतर कोणाच्याही ध्यानांत सहज येईल. "त्रिदलां" तील एक प्रामुख्याने दृष्टोत्पत्तीस येणारें वैशिष्ट्य म्हणजे मानवी आयुष्यांतील निरनिराळ्या बदलत्या परिस्थितींच्या नैसर्गिक अनुक्रमानुसारच त्यांतील कवनांची जुळणी

झालेली आहे. तद्वतच, या तीन कविकवयित्रींमधील एक सामान्य विशेष म्हटला म्हणजे भाषेची सहज सुंदर सुलभता, शब्दांची अनुरूप योजना, कल्पनांचा अप्रतिहत प्रवाह आणि क्लिष्ट व गूढ विचारांचा अभाव. श्री० वहिनीसाहेबांच्या 'त्रिदळ' व 'स्वप्न' या कवितांतील करुणरस हृदयभेदी आहे. 'चवथीची चंद्रकोर', 'यमुना' व 'विश्वमोहिनी' यांतील नादमाधुर्य गुंगाविणारें आहे. 'प्रणय-पत्रिकें'तील राधेच्या विरहव्याकुल स्थितीचें वर्णन फारच कौशल्यानें केलेलें आहे. 'भागणें' व 'बंधन' या काव्यांत त्यांच्या विरक्त मनोवृत्तीचें प्रतिबिंब पूर्णपणें उमटलेलें आहे. श्री० शांताबाईंचें 'विधवेचें स्वप्न' व 'कलिका' या कविता विधवांच्या केविलवाण्या मनोवृत्तींची अत्यंत करुणास्पद कल्पना करून देतील. 'राधेच्या वेडां'तील पालुपद गोड असून 'वेणुनाद' व 'वंचिता' या कविता हृदयंगम आहेत. महाराष्ट्रांत प्रसिद्धीस आलेल्या कवयित्रींमध्ये या दोन कवयित्रींची यापुढें खास गणना होईल, इतक्या उच्च दर्जाच्या त्यांच्या कांहीं कविता आहेत. श्रीमंत युवराजांच्या काव्यांत विषयवैचित्र्य पुष्कळच आहे. त्यांच्या बहुतेक कविता निसर्गवर्णनात्मक व प्रेमविषयक आहेत. त्यांच्या 'भागीरथीं'तील वर्णनकौशल्य, 'लतिका', 'वसंतरमणी' यांतील नादमाधुर्य, 'वनविहार', 'सागरसहल' व 'सुखधाम' यांतील अस्खलित कल्पना व रचना, 'लिहिलें नशिबांत रडे' यांतील करुण रसपोष, 'वनिता व कविता' यांतील खुबीदार विनोद इत्यादि अनेक गुणविशेषांनीं यांचें काव्य विनटलेलें आहे. 'शांततेचें हास्य' ही त्यांची एकच कविता रसिकांना त्यांच्या उच्च काव्य-शक्तीबद्दल खातरजमा करून देईल. एवंच, श्री० वहिनीसाहेब यांची 'विरक्ति' श्री० शांताबाई यांची 'भक्ति' व श्री० युवराजसाहेब यांची 'प्रीति' यांचा त्रिवेणसिंगम या 'त्रिदळांत' झालेला आढळून येईल. गेय पद्यांचें शेवटीं स्वर-ताललेखन देण्याचा नवीन अभिनंदनीय उपक्रम यांत केलेला आढळेल. सर्वच कवींना स्वतःच्या कविता घरोघर गाऊन दाखविणें शक्य नसल्यानें व अशा तऱ्हेचीं 'गायनें' एकांगी स्वरूपाचीं असल्यानें सदर पुस्तकांत

त्रिदल

अंगिकारलेली पद्धत ही गानप्रेमी काव्यरसिकांच्या दृष्टीने फायद्याची व टिकाऊ स्वरूपाची आहे यांत शंका नाही.

प्रल्हाद केशव अत्रे. (केशवकुमार.)

श्री० गिरिजाबाई विंचुरकर, शांताबाई हेबळीकर व सदाशिवराव पन्त-सचिव या त्रिवर्गांच्या कवितांचा "त्रिदल" काव्यसङ्ग्रह वाचून पाहिला. पूर्वी भासिकादि नियतकालिकांतून आलेल्या तुरळक कविता वाचून या त्रिवर्गांच्या काव्यशक्तीविषयी ओझरती जाणीव मला आधीच झाली होती. त्या वेळीं बान्धलेल्या कांहीं अटकळी या सङ्ग्रहाच्या वाचनाने खऱ्या ठरत आहेत. तिघांच्याही कवनांत प्रतिभेचे बीजरूप दिसत आहे. श्री० शान्ताबाई यांच्या कवितांतून रचनेची सफाई, प्रमाणबद्धता आणि विचारांचे वर्चस्व दिसते व त्या कवितांना जन्म देणारी मनोभूमि सुसंस्कृत असल्याचेही प्रत्ययास येते. श्री० गिरिजाबाईंची कवनें विचारांपेक्षां विकारांकडे जरा अधिक झुकतीं असून त्यांत कल्पनाविलास प्रामुख्याने दिसून येतो. श्री० भाऊसाहेब पन्तसचिव यांच्या ठिकाणीं विषयाची विविधता असून सृष्टिवर्णनावर भर आहे. सर्वच सुनीते रम्य आहेत आणि अनेकरङ्गी मेघांच्या आवरणाने ज्याप्रमाणे दिवसां आकाश दिसावे त्याप्रमाणे त्यांच्या एकन्दर कवितांचे स्वरूप आहे.

राधा-कृष्णाच्या लीला आणि असेच कांहीं ठराविक कविसङ्केत यांवर उभारलेल्या कवितांवरून आणि रचनेत मधून मधून आढळून येणारे भाषादोष, प्रमाणहीनता इत्यादींवरून कवित्रयाचा होतकरूपणा निदर्शनास येत असला तरी उपरोक्त गुणांच्या अस्तित्वाने 'त्रिदल'ला आल्हादकता आली आहे आणि वाढत्या व्यासङ्गाने त्रिवर्गांच्या कवितांचे स्वरूप उत्तरोत्तर अधिक मनोल्हादक आणि रसगन्धपूरित होईल असा दृढ भरंवसा वाटतो.

यशवन्त.

कवयित्री श्रीमती गिरिजाबाई विंचुरकर व श्रीमती शांताबाई हेबळीकर आणि कवि श्रीमंत भाऊसाहेब पंतसचिव यांच्या एकत्रित कवितांचे पुस्तक त्रिदल मी वाचले व ते वाचून मला समाधान वाटले. लक्ष्मी व सरस्वती यांचा इतका सहनिवास क्वचितच इतरत्र आढळतो. काव्यसंग्रहाला दिलेले 'त्रिदल' हे नाव अत्यंत समर्पक असून, त्यांतून सूचित होणारी बिल्वदळाची कल्पना पुस्तकाच्या अंतरंगाच्या पावित्र्याची निदर्शक आहे. त्यांतल्या त्यांत 'गुंफिले त्रिदल काव्याचे, परि शंकर भूवरि नाही' ही ओळ वस्तुस्थितीचे हृदयभेदक चित्र पुढे उभे करून, डोळ्याला टचकनू पाणी आणते.

श्रीमंत भाऊसाहेब यांच्या कवितेत उच्च तत्त्वज्ञान असून, तिने प्रीतीचे निरनिराळे प्रकार गाइलेले आहेत; किंबहुना हुरहुर, वियोग, झुरणी किंवा सहविहार यांची सुंदर चित्रे त्यांच्याच कवितेत पहावयास मिळतील. 'गान', 'प्रियाविरह', 'मार्गावर' वगैरे कविता या म्हणण्याची साक्ष देतील. कधी कधी प्रीतिमय अंतःकरणाचीही भीतियुक्त स्थिति कशी होत असते याचे चित्र 'सवदा' या कवितेत पहावयास मिळते, तर बंदिवासाची दुःखे 'पोपट' व 'पिंजऱ्यांतील पोपटास' या कवितांत पहावयास सांपडतात. त्यांची लेखणी कधी अभिजात वाणीने रामायण गाते, तर कधी तडफदार शब्दांनी वीर-रसाची कवने गाते. 'ज्योति' व 'वनिता व कविता' ही दोन्ही सुनीते हृद्य आहेत. त्यांची कल्पना जरी कधी कधी 'संसाराटवीत' गिरक्या मारून आपल्या प्रेमाचा शोध करित असलेली दिसली, तरी ती प्रीतीच्या भोवतीच विशेष गिरगिरत असते व म्हणूनच प्रीति हा त्यांच्या कवनांचा प्राणसूर आहे असे म्हणता येईल. श्रीमती गिरिजाबाई यांचा कल्पनाविलास रमणीय असून वास्तवतेमुळे तो करुणरम्य झाला आहे. त्यांच्या प्रीतीने नेहमी भक्तीचे स्वरूप घेतलेले आढळते. त्यांच्या उत्प्रेक्षा सरस व मनोहर असतात. त्यांची कविता त्यांच्या अंतःकरणांतोळ कोमलतेची साक्ष देते. सौंदर्य, भाषासौष्टव व गोड कारुण्य पहावयाचे असल्यास 'बांसरी' व 'स्वप्न' या कविता पहाव्या. कल्पनाविलास व भव्यत्व पहावयाचे असल्यास 'चंद्रकोर', 'बंधन' व

त्रिदल

‘विश्वमोहिनी’ या कविता पहाव्या. त्यांच्या कल्पनागिरीपासूनच जन्माला आल्यामुळे त्यावर वास करीत असलेल्या शिवाकडेच नेहमीं धांव घेत असतात, आणि म्हणून त्यांच्या अंतरंगांतून एक अति सूक्ष्म असा कारुण्याचा धागा सहजांच ओवला जातो. श्रीमती शांताबाई यांची कविता मानवी अंतःकरणांतील निशेचें स्वरूप व्यक्त करणारी, पण ऐहिकाशीं अनासक्त राहून शाश्वत प्रेमाचा शोध करणारी आणि म्हणूनच कवयित्रीच्या नांवाप्रमाणें शांतिदायिनी आहे. याबरोबरच ती कधीं ‘चिलयाचें’ करुण गीत गाते, तर कधीं ‘विधवेचें भयंकर स्वप्न’ पाहते, तर कधीं ‘कलिकेत’ विधवेच्या स्थितीचें साम्य पाहते. जडांतून सूक्ष्माकडे धांव घेणें हा त्यांचा विशेष असून त्यांची भाषाही त्याला साजेशी असते. ‘राधेचें वेड’ हें स्त्रीगीत चांगलें वठलें असून ‘वंचिता’ हें वस्तुस्थितीचें हुबेहुब चित्र आहे. त्यांच्या ‘वेणूनादानें’ अंतःकरणांतील अंधार क्षणभर दूर होऊन, तें संगीतमय होतें व त्यांचे अभंग त्यांत सात्त्विक शांतीचेच सूर भरीत राहतात.

सारांश, या तिन्ही कवि-कवयित्रींच्या काव्यांत प्रतिभा व प्रसाद यांची प्रतीति येते. क्वचित् ठिकाणीं रचनाशैथिल्य दिसतें, पण तें केवळ लेखणी झिजल्यानेच जाणारें आहे. या त्रिदलाचीं तिन्ही दळे आपापल्यापरी योग्य रंगरूप-गुणयुक्त असून, त्यांच्या एकीकरणानें जी शिवाची पूजा बांधली गेली आहे, ती निःसंशय सुंदर आहे.

गिरीश.

‘त्रिदल’ अवलोकनासाठीं मजकडे श्री० स. र. पंतसचिव यांनीं पाठविलें, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. काव्य हें अंतःकरणाच्या भावनांचें बाह्य प्रतीक होय. आजकाल प्रसिद्ध होणाऱ्या काव्यानें दिसून येणाऱ्या भावना पूर्वीही लोकांच्या अंतःकरणांत उद्भूत होतच होत्या; परंतु त्या-

काळीं त्या भावनांना कवितेत गुंफण्याची प्रथा फारशी पडली नव्हती. एखादा परिपाठ पडला म्हणजे, त्याचें अनुकरण सर्वत्र होतेंच. त्याप्रमाणें हल्लीं काव्यप्रकाशनाचें कार्य बरेंच जोरांत चालूं झालें आहे, व अशा रीतीने महाराष्ट्र-सरस्वतीच्या बांधल्या जाणाऱ्या पूजेच्या काव्यपुष्पसभारांत या त्रिवर्गांनै आपल्या 'त्रिदला'ची भर टाकली आहे.

अगदीं उघड रीतीनें काव्याचे मुख्य दोन भाग पडतात: एक त्याचा आत्मा व दुसरें त्याचें शरीर. यांपैकीं निरनिराळ्या साहित्याचार्यांच्या मते रस, चमत्कृतिजनक अर्थ, रमणीयार्थप्रतिपादन, इत्यादि भिन्न भिन्न वस्तूंकडे काव्याचें आत्मत्व सोंपलें असलें तरी त्या सर्वांचा अर्थ एकच आहे. तो हा कीं, त्या काव्यांत जो अर्थ, जी कल्पना, जी भावना व्यक्त केली असेल, ती त्या काव्याचा आत्मा व ज्या शब्दसमुच्चयानें ती व्यक्त केली असेल तो त्याचें शरीर. सत्काव्यनिर्मितीला हीं दोन्ही अंगें सुंदर असावीं लागतात. शरीर सुंदर आहे; पण तें चैतन्यरहित आहे, तर त्याला किंमत नाहीं, त्याचप्रमाणें अंतःकरण उत्तम पण कुरूप देह असला तरी त्या व्यक्तीची किंमत पुष्कळच कमी लेखली जाते. यासाठीं या दोन्ही गुणांचें साहचर्य असल्यानेंच सुंदर काव्य उपजूं शकतें. ही गोष्ट चांगली लक्षांत ठेविली, म्हणजेच काव्यनिर्मितीचे निरनिराळे जे हेतु काव्यप्रकाशांत मम्मटाचार्यांनीं सांगितले आहेत, त्यांचा बोध होतो. 'शक्तिनिपुणता।' या श्लोकांत त्यांनीं काव्योद्भवाचे अनेक हेतु सांगितले आहेत, त्यांपैकीं कांहीं काव्यात्मसंबंधीं आहेत व कांहीं काव्यशरीरसंबंधीं आहेत. काव्यशक्ति, निपुणता हे मुख्यत्वे काव्याच्या आत्म्याशीं संबद्ध आहेत; कारण काव्यशक्ति व त्यांतील निपुणता हे कवि होणाऱ्यांत जन्मतःच असावे लागतात. हे मूळांत नसले तर ते अभ्यासानें येऊं शकणार नाहींत. पण यापुढील हेतु लोकशास्त्राद्यवेक्षण व काव्यज्ञविद्ययाभ्यास हे काव्याच्या शरीराला अधिक लागूं पडतात. कारण यांत दीर्घ परिश्रमानें व अभ्यासानें पुष्कळ सुधारणा करता येते.

त्रिदल

या दृष्टीने 'त्रिदल'कडे पाहतां असें म्हणतां येईल कीं, काव्याचा आत्मा भावना अथवा रस घेतल्यास तो बऱ्याच प्रमाणांत त्यांत प्रतीत होतो. भावना जागृत करण्याची शक्ति त्रिदलांतील कांहीं कवितांत चांगली दिसून येते. तथापि रसांपैकीं शृंगाराच्याच वांट्यालाग कवितांतील 'सिंहाचा भाग' अथवा बराचसा हिस्सा आला आहे ए म्हणावें लागतें. वस्तुतः या रसरूपी यजमानाच्या पंक्तीला 'पांतिहार' तें होण्याला करुण, वीर, भक्ति, वत्सल इत्यादि रस असते, तर त्यांत अधि वैचित्र्य येऊन शोभा आली असती. शिवाय शृंगार हा सर्व रसांचा 'राजा' असला तरी, मंत्री, सेनापति, प्रजा इत्यादिकांशिवाय नुसत्या राजालाही शोभा नसते. त्याचबरोबर हाही विचार मनांत येतो कीं, उन्नतीच्या मार्गाला लागणाऱ्या हिंदी राष्ट्रांत इतर भावनाच जागृत होण्याची व करण्याची अधिक आवश्यकता आहे. 'वनविहार', 'सागर-सहल', 'प्रेमोद्भव', 'गान' इत्यादि क्रमवार अनेक कवितांतून उत्कट शृंगाराची भावना व्यक्त होते. ही जरा व्यंगोक्तीनें आच्छादिली असती, तर अधिक रम्य दिसली असती. तथापि पुष्कळ ठिकाणीं भावनेचें प्रकटीकरण मधुर शब्दांत झालेलें आहे. 'काव्यस्फूर्ति' या कवितेंत प्रियेवांचून काव्य म्हणजे—

पूर्वीं मीं रचिलीं अनेक कवनें आत्मा नसे त्यांमधें ।

ज्योतीवांचुनि दीपपंक्ति गमती आतां तशीं तीं सुधे ॥

अथवा—'गान' या कवितेंत कवि प्रियेस म्हणतोः—

त्वन्मुखनीडामधुनी प्रीतीशुक गान गात, ।

किंवा

प्रेमाचा रंग तुझा सुरचापीं भासतसे ॥

हे उद्गार रमणीय आहेत. 'त्रिदलां'तील उत्तर भागांत भक्तिरसाचा प्रयत्न केला आहे, व 'अभिमन्यु', 'भवानी' वगैरे थोड्याशा कवितांत वीररसाच्या छटा उमटविल्या आहेत; पण त्या मंद आहेत. कोणत्याही रसाच्या उठावाला जितका नवीन पार्श्वभाग असेल तितकें रसाचें मुख्य चित्र अधिक खुलून दिसतें. यासाठीं अगदीं नित्याचे प्रसंग जितके बंदलतां येतील तितकें चांगलें.

यानंतर काव्याचे शरीराचा विचार. यांत—म्हणजे काव्याच्या शब्द-योजनेत मात्र अधिक सुधारणा होणे जरूर आहे. भाषेचे व्याकरण, त्यातील वाक्ययोजनेत आकांक्षा, योग्यता, सन्निधि इत्यादि अवश्य गुण, छन्दःशुद्धि भिन्निभंगादि दोषांचा अभाव हे सर्व परिश्रमाने टाळतां येण्यासारखे दोष आहेत. सुंदर अक्षर होण्यासाठी ज्याप्रमाणे लहानपणीं दरेक अक्षर घोटून शृंगार तयार करावे लागते व एखाद्या बोजड अक्षराने सुद्धां सर्व लिखाणाला वीणापणा येतो, त्याचप्रमाणे वरील दोषांनीं चांगल्या भावनाव्यक्तीला वेगुण्य येते, हें जाणून ते टाळले पाहिजेत. अशीं कांहीं उदाहरणे:—

[१] 'बाल्य' या कवितेंत 'हृदयीं चित्रफलक हें वसें' यांत फलक शब्द पुल्लिगी असून नपुंसकलिगी वापरला आहे.

[२] 'कुसुम' या कवितेंत 'जातसे विश्व—सुम खुलुनी' यांत छन्दोदोष आहे.

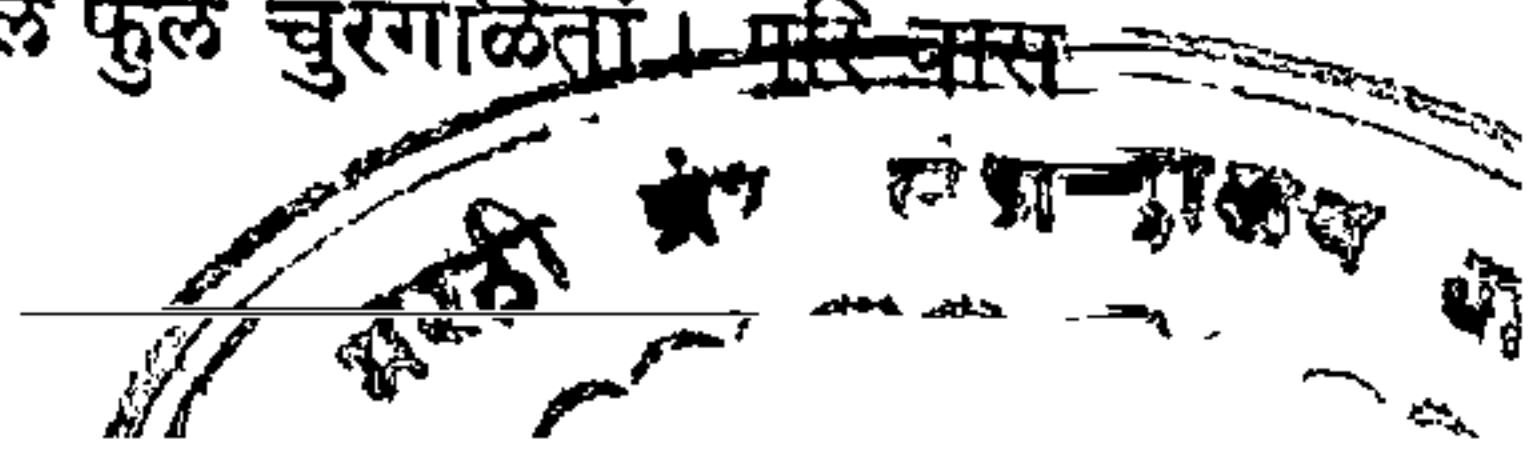
[३] 'निःशब्दचि ठेका बरा' हा चरण 'चवथीची चंद्रकोर' या कवितेंत आहे. पण ही कल्पना अयुक्त आहे. ठेका म्हणजेच शब्दाचे आवाजाशी साहचर्य ! तें निःशब्द कसें असेल !

[४] 'वनविहार' या कवितेंत—'तरुपणांतुनि किरणें येतीं जाळीमधुनी जशीं । लाल कपोलावरतीं पडतां केतकि जणुं गमशी ॥' यांत केतकीचा व लाल वर्णाचा संबंध कसा जुळतो ?

[५] 'प्रणय-पत्रिका' हींत 'कथिं गोपन माझ्या मनिचें' हा प्रयोग चुकीचा आहे. गोपन म्हणजे लपविण्याची क्रिया. ती कशी कथावयाची ! जें लपविलें असेल तें गौप्य होय !

[६] 'रंगपंचमी', 'प्रेमाची फुंकर घालुनि हृदयीं संशय-कुसळा काढी ।' हृदयासारख्या अन्तर्भागांत कुसळ जाणे हें चमत्कारिक आहे. कुसळ बाह्य त्वचेलाच लागते. हृदय खोल असल्याने जोराने मारलेल्या बाणाशिवाय अथवा शल्याशिवाय दुसऱ्याचा प्रवेश आंत होणे शक्य नाही.

[७] 'प्रेमाची ताटातूट' या कवितेंत, 'येतील फुलें चुरगळितां । परि वास

त्रिदल

कसा जाईल !' हें म्हणणें बरोबर आहे. कारण चुरगळलेल्या फुलांचाही वास कायम राहूं शकतो. पण, 'मुरगळिली मान जरीही । कोकिळावाणि कशिजाई॥' यांत कोकिळेची मान मुरगळून टाकल्यावर मग तिची वाणी कशी राहणार !

[८] 'स्वप्न' या कवितेंत 'गाल लाल चुंबित केले ।' हा शब्दप्रयोग उलटासुलटा झाला आहे.

[९] 'संसार-सागर' यांत 'ने मजसि पैलतीरा मायाजल उदरिं पार तें शिरलें ।' ही कल्पना काव्यहानिकर वाटते.

[१०] 'संसाराटवी' या कवितेचें 'जीव व मुक्ति यांचा लपंडाव' असे वर्णन दिलें आहे. पण जीव ही वस्तु आहे व मुक्ति ही स्थिति आहे. तेव्हां या दोघांचा लपंडाव कसा असूं शकेल !

इत्यादि उदाहरणांवरून काव्यशरीराला अधिक ठाकठीक करण्याची कशी जरूरी आहे तें दिसून येईल.

तथापि एकंदरीनें पाहतां कवि-त्रिवर्ग होतकरू असून त्यांनीं हा प्रयत्न असाच चालूं ठेवून त्यांस मेहनत, चिकित्सकबुद्धि व अभ्यास यांची जोड दिल्यास त्यांच्या हातून सरस कविता निर्माण होऊं शकेल. पुष्कळ वेळां तरुणपणांत वाहणारा काव्यशक्तीचा झरा पुढील आयुष्यांत क्षीण झालेला आढळतो. तसा तो वरील त्रिवर्गींनीं होऊं न देतां उत्तरोत्तर अधिक सरस काव्ये निर्माण करण्याला स्वतःला समर्थ करावें, अशी आशा आहे.

दाजी नागेश आपटे.

आमचे परम मित्र श्रीमंत युवराज भाऊसाहेब पंतसचिव, तसेंच श्री० गिरिजाबाईसाहेब विंचूरकर व श्री० शांताबाईसाहेब हेबळीकर या त्रिवर्गीनें निर्मिलेले हें 'त्रिदल' म्हणजे काव्यसरितांच्या त्रिवेणीसंगमावरील पवित्र तथि होय. लक्ष्मीच्या निकट सहवासांत असूनही सरस्वतीची आराधना करणाऱ्या या शारदाभक्तांचें कुणीही अभिनंदनच करील. किंबहुना खऱ्या रसिक मनालां त्यांच्या कल्पनातीत वैभवापेक्षां त्यांचे 'कल्पनांतर्गत' वैभवच जास्त आनंददायक आणि कौतुकास्पद वाटेल.

काव्य-विषयाची समुचित संगति व मांडणी हा या पुस्तकाचा प्रथम विशेष आहे. बाल्यापासून वाढत्या वयाबरोबर प्रतीत होणारे निरनिराळे विषय या पुस्तकांत अनुक्रमाने दिले आहेत. त्यामुळे दिवसेंदिवस जास्त विचारपरिप्लुत व विशाल होणाऱ्या कविमनाचे चरित्रच आपण वाचीत आहोसें वाटते. बालपणांत निसर्गाशी गुजगोष्टी करणारे मन तारुण्यांत शृंगारसाज लेते व पुढे विचाराच्या भोंवऱ्यांत सांपडून शेवटी भक्तीची वीणा छेडू लागते ! अर्थात् मनांत दृग्गोचर होणारे विकार-विचारांचे नाना रंग इंद्रधनुष्यांतील रंगांप्रमाणे सीमारेषेवर एकमेकांत मिसळल्यामुळे पुस्तकांतील विषयांचा विकास नकळत हळुहळू उमलणाऱ्या फुलाप्रमाणे सहजसुंदर साधला आहे.

श्री० भाऊसाहेबांच्या कवितेत अधिक विविधता आहे. त्यांच्या काव्यावर अमुक एका कवीचा पगडा अगर छटा आहे असे कोणालाही म्हणता येणार नाही. 'सुखधाम', 'वनविहार' वगैरे खंडकाव्यांतील उतारे त्यांच्या विचारांचा व कल्पनेचा अप्रतिहत ओघ दर्शवितात. 'रंगपंचमी', 'छतिका' वगैरे कविता शृंगारमय असून 'गानांत' मुग्ध प्रणय आहे. 'पोपट', 'पिंजऱ्यांतील पोपट' कवीची अन्योक्तिकुशलता दर्शवितात तर 'वाढदिवसाची कविता' विचारास चालना देते. 'सोडी ना तुज मी आतां' ही कविता प्रेमाचा कैफ म्हणून दाखवितां येईल. 'संसाराटवी', 'विश्रान्ति' यांसारख्या कविता पोळल्या कविहृदयाचे खेदपूर्ण निःश्वास आहेत. 'कवितावनिते'च्या विनोदाने सस्मित होणारा वाचक साध्या 'बरळण्यांत'ही दिसून येणाऱ्या कल्पना-भराऱ्यांनी विस्मित होतो.

श्री० गिरिजाबाईसाहेब व श्री० शांताबाईसाहेब ह्यांच्या काव्योद्यानावर विषण्णतेचे व निराशेचे सर्वत्र विरळ धुकें पसरल्यासारखे वाटते. श्री० गिरिजाबाईसाहेबांच्या कल्पना सुंदर असून भावना कोमल आहेत. शब्दांचा ओघही अगदी सहज आहे. ह्यांची साक्ष त्यांची 'कुसुम', 'बांसरी', 'आम्र-मंजरी' वगैरे कविता देतील. 'बंधन' कविता मात्र सूक्ष्म विचारदर्शक आहे.

त्रिदल

श्री० शांताबाईसाहेबांच्या कवितेंत विषण्णता अधिक आहे. 'विधवेचें 'स्वप्न', 'कलिका' या कवितांत व्याकुलता व नैराश्य आहे तर 'अभंगां'मध्ये त्रस्त जीवास परमेश्वरसंकीर्तनांत आढळून येणारा गोडवा आहे.

असो. याप्रमाणें सहज सर्वत्र आढळून येणाऱ्या गुणांचें निदर्शन केल्यावर एक दोन दोषही सांगावेसे वाटतात. मुख्य दोष म्हणजे सर्वांच्याच कविता 'स्वयंकेंद्रित' आहेत. बाहेरील निरनिराळ्या परिस्थितींतील व मनःस्थितींतील मनुष्यांच्या विविध भावनांशीं झालेली कविमनाची समरसता ह्यांत आढळून येत नाही. तसेंच समाजाच्या आशा, आकांक्षा, गुण, दोष वगैरेचें बिंबही ह्या काव्यतडागांत प्रतिबिंबित झालेले दिसत नाही. पण कवि-कवयित्रींच्या वैभवयुक्त परिस्थितींचा विचार करतां हा दोष कोणासही उपेक्षणीयच वाटेल. त्याचप्रमाणें कांहीं विषयही जुनेपुराणे आहेत.

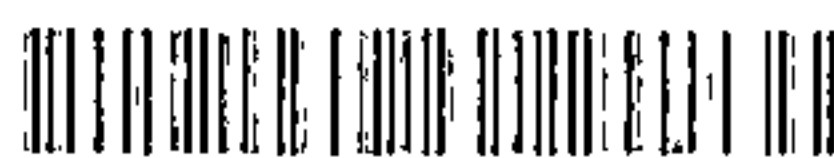
तरीही ह्या ग्रंथानें मराठी काव्यवाङ्मयांत चांगलीच भर घातली आहे. पुस्तकाच्या शेवटीं कांहीं पदांचें स्वर-ताल-लेखन देऊन नाविन्याबरोबर रसिकांची सोयही साधली आहे. बहिरंग अंतरंगाप्रमाणेच सुंदर आहे.

शेवटीं या कवि-कवयित्रींच्या हातून वाङ्मयाची उत्तरोत्तर अधिकाधिक सेवा घडो व हें 'त्रिदल' म्हणजे यांच्या हातून पुढें होणाऱ्या सरस्वतीच्या महापूजेचा आरंभ ठरो ! अशी प्रभुचरणीं प्रार्थना आहे.

मंजुमाधव.

❀ ❀ ❀
कवितांची निवड चांगली झालेली दिसते. श्री० भाऊसाहेब यांच्या कवितेंत जुन्या-नव्याचा संगम दिसतो. श्री० गिरिजाबाई विचुरकरांच्या सर्वच काव्यांत काव्यात्मता उत्कटपणें दिसते. हेबळीकरांची कविता त्यांतील सुंदर विचारसरणीनें मन मोहून टाकते. एकंदरींत हा त्रिवेणीसंगम रसिकांना संसेव्य वाटल्यावांचून खास राहणार नाही.

कुमार-यशोद.

REFBK-0003827

